

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTISAD UNIVERSITETİ
MAGISTRARURA MƏRKƏZİ

Qəhrəmanova Günel RUFət qızı

**«Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin struktur siyasətinin
reallaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri»
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

**İş müdafiəyə təqdim
edilmək üçün baxılmışdır**

**Magistrura Mərkəzinin direktoru
i.e.d., prof. Q.Manafov**

**Elmi rəhbər
i.e.n., dos. M.Ə.Əliyev**

**Magistr proqramının rəhbəri
i.e.n. dos.İ.M.Mahmudova**

Kafedra müdiri i.e.d. M.A.Əhmədov

BAKİ - 2015

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ.....	3-6
FƏSİL 1. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN STRUKTUR SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	7-40
1.1. Bazar iqtisadiyyatının struktur problemləri və onun tənzimlənməsinin əsas istiqaqətləri.....	7-19
1.2. Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının nəzəri məsələləri	19-27
1.3. Dövlətin investisiya siyasətinin struktur siyasətlə qarşılıqlı əlaqəsi problemləri	28-40
FƏSİL 2. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANI İQTİSADİYYATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	41-69
2.1. Azərbaycanın milli iqtisadi strukturun müasir inkişafının tənzimlənməsi xüsusiyyətləri	41-47
2.2. Respublikanın iqtisadi strukturun müasir vəziyyətinin təhlili	47-59
2.3. Dövlətin regional struktur siyasəti və onun əsas xüsusiyyətləri	59-69
FƏSİL 3. DÖVLƏTİN STRUKTUR SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	70-
3.1. Dövlətin struktur siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	70-76
3.2. Azərbaycanda iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun formalaşdırılması problemləri və həlli yolları.....	76-88
NƏTİCƏ.....	89-91
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI... 90 ШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.	95

GIRIŞ

Mövzunun aktuallığı. Bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələrdə həm kənd təsərrüfatı, həm də bəzi digər sahələr bu və ya digər formada dövlət tərəfindən subsidiyalarla. Beləliklə, istehsalçılara öz məhsullarını xarici bazarda ölkə daxilindəkindən aşağı qiymətlərlə satmağa imkan yaranır. Bu isə bir çox idxal məhsullarının dünya bazarlarında daha yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasına imkan yaradır.

Bu isə öz növbəsində ölkədə düşünülmüş, düzgün və səmərəli struktur siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Struktur siyasəti dedikdə, təkrar istehsal prosesi əsasında, ümumilikdə iqtisadiyyatın, sahələrarası, sahələrdaxili və regional nisbətlər sisteminin kəmiyyət və keyfiyyətə dinamik, proporsional inkişafı başa düşülür. Məhz buna görə də bazar iqtisadiyyatına keçidin ən qlobal və mürəkkəb problemlərindən biri ardıcıl, səmərəli struktur irəliləyişlərə nail olmaqdan ibarətdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, uğurlu struktur dəyişikliklərini aparmaq, iqtisadiyyatın dünya bazarına məhsul çıxara biləcək sahələri dövlət yardımı olmadan inkişaf etdirmək çox çətindir. Burada əsas məqsəd yalnız əhalinin sosial müdafiəsi deyil, həm də rəqabət qabiliyyətli istehsallar yaradılması və yüksək texnologiyaları stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, əsas sənaye sahələrinin 65 faizi dövlət mülkiyyətində saxlanılmaqla öz fəaliyyətini son dərəcə zəiflətməmiş və yaxud tamamilə dayandırmaqla, istehsal şəraiti yararsız vəziyyətə salınmışdır. Məhz buna görə də birinci növbədə ölkədə az fond tutumuna və sabit xammal bazasına malik olan geniş xalq istehlakı malları istehsal edən sənaye sahələrini hər vasitə ilə işə salmaq lazımdır. Bu bir tərəfdən respublikada məşğulluğun, digər tərəfdən isə əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Makrosəviyyədə ölkə iqtisadiyyatının səmərəli strukturunu formalaşdırmaq olduqca mürəkkəb, çətin və məsuliyyətli vəzifədir. Belə ki, iqtisadiyyatın strukturunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması müvafiq şərtlərə istinad edən və çoxlu amillərin təsirinə məruz qala

bilən uzunmüddətli və mürəkkəb prosesdir. Birmənalı qeyd etmək olar ki, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı düz xəttə uyğun inkişaf etmir, tənəzzüllü, böhranlı, eləcə də, inkişaf meyilli, sıçrayışlı dövrlərlə müşayiət olunur.

Səmərəli struktur siyasətinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasının bazası milli iqtisadiyyatın və onun tərkib hissəsinin strukturlaşdırılması, eləcə də, qarışıq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış bilik, bütün səviyyələrdə təsərrüfat sistemlərinin inkişafı, müxtəlif siyasətin qarşılıqlı əlaqələri, dünyada əsas proporsional asılılıqların meylləri, elmi-texniki tərəqqinin qanunauyğunluqları və onun əsas meylləri, iqtisadi dinamika, investisiya və innovasiya fəaliyyətinin effektivliyinin amilləri üzrə təhlilidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla və xarici təcrübəyə istinad etməklə makrosəviyyədə dövlətin struktur siyasətinin məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Iqtisadiyyatın öz-özünü inkişaf etdirən kompleks resurs bazasının hazırlanması;
2. Texnoloji ukladları dəyişdirmək və inkişafın innovasiya tipinə keçmək üçün bütün resurslar zəmininin yaradılması;
3. Elmi-texniki və innovasiya sferalarının üstün inkişafı hesabına enerjiyə və resurslara daha çox qənaətin təmin edilməsi;
4. Iqtisadiyyatın inkişafının ən yüksək nəticələri, meyarı əsas götürülməklə bütün mülkiyyət formalarının proporsional inkişafı;
5. Ölkənin regionlarının və digər subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi;
6. Rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
7. Əhalinin məşğulluq probleminin həlli, işsizliyin azaldılması;
8. Regionların sosial-iqtisadi komplekslərinin formalaşdırılması və s.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqat prosesində Dövlət Statistika Komitəsinin, Iqtisadiyyat və sənaye Nazirliyinin məlumatlarından və eləcə də bu sahədə tədqiqat aparmış iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı iqtisadi təhlilin üsul və

vasitələrindən, o cümlədən müşahidə, müqayisə, təhlil, cədvəl və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- elmin ən qabaqcıl nailiyyətləri əsasında formalaşmış yeni sahələrə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı;

- təsərrüfat əlaqələrinin, xüsusilə sahələrarası əlaqələrin son dərəcə mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin daşıyıcısı olan sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması vasitəsilə iqtisadiyyatın sahələrarası strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- iqtisadi infrastruktura sahələrinin inkişafı;

- ərazi problemlərinin həlli üçün iqtisadiyyatın ərazi strukturunun inkişafının tənzimlənməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada nəzəri-metodik müddəalar, model və əsaslandırılan təcrübi tövsiyələr dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılması və təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Təklif edilən model və yanaşmalar, təcrübi tövsiyələr milli iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin struktur siyasətinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu giriş, üç fəsil, səkkiz sualdan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin I fəslə «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin struktur siyasətinin nəzəri və metodoloji əsasları» adlanır. Bu fəsildə keçid iqtisadiyyatının struktur problemləri və onun tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri, dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılması məsələləri və eləcə də investisiya fəaliyyətinin struktur siyasəti ilə əlaqəsi izah edilmişdir.

Dissertasiya işinin II fəslə «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili» adlanır.

Bu fəsildə milli iqtisadi strukturun müasir inkişafının tənzimlənməsi xüsusiyyətləri, iqtisadi strukturun müasir vəziyyətinin təhlili, o cümlədən dövlətin regional struktur siyasəti və onun əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin III fəsl «Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi» adlanır.

Bu fəsildə struktur siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları, Azərbaycanda iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun formalaşdırılması məsələləri izah edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatlara əsasən ümumiləşdirilmiş formada bir sıra **nəticə və təkliflər** irəli sürülmüş və dissertasiya işinin yazılmasında **istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı** verilmişdir.

FƏSİL 1. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN STRUKTUR SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Bazar iqtisadiyyatının struktur problemləri və onun tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri

Azərbaycanın dünya təsərrüfat əlaqələrinə sərbəst qovuşduğu, daxili və xarici ticarətdə liberal prinsiplərə üstünlük verildiyi indiki bir şəraitdə struktur probleminin xarakteri daha çox qloballaşan dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərlə, milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması imkanları və s. ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə, bu gün respublikamızda formalaşan milli iqtisadiyyatın strukturuna xarici amillər güclü təsir göstərir. Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, bazar sistemə keçməsi struktur probleminin özünün qoyuluşunu, onun meyarlarını, göstəricilərini əsaslı dəyişikliyə uğratmışdır. Belə ki, keçmiş SSRI daxilində qapalı iqtisadiyyata malik respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın sahə, təkrar istehsal, ərazi, texnoloji strukturunun səmərəliliyi əsasən ümumi ittifaq əmək bölgüsünün tələbləri və həmin məkanda həyata keçirilən texniki siyasətlə müəyyən olunurdu.

Ümumiyyətlə, struktur siyasəti çoxşaxəli, mürəkkəb bir problem olmaq etibarilə, milli iqtisadiyyatın bütün sahə, sfera və səviyyələrini əhatə edir.

Ölkənin düşdüyü kəskin böhrandan çıxmağın imkanları əhəmiyyətli dərəcədə, bu mərhələdə yeridilən elmi-texniki, investisiya və struktur siyasətinin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır. Bu problemi həll edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, xalq təsərrüfatında baş verən quruluş dəyişiklikləri və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan bir prosesdir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi əsasında məhsulun resurs-tutumunun aşağı salınması, iqtisadiyyatın başlıca makroiqtisadi proporsiyalarının təkmilləşdirilməsinin maddi əsasını yaradır, digər tərəfdən, iqtisadiyyatın mükəmməl sahə, ərazi, texnoloji və təkrar istehsal quruluşu elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin həlledici şərtidir. Bütün bunlar, öz növbəsində yeni formalaşan müstəqil dövlətin iqtisadiyyatının mövcud quruluşu-

nun və bu gün hərəkətə gətirilə bilən elmi-texniki potensialının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq respublikada elmi-texniki, struktur siyasəti elə bir istiqamətə yönəldilməlidir ki, o, bir tərəfdən, Azərbaycanın bütün resurslarından səmərəli istifadə etməyə şərait yaratsın və ən başlıcası isə perspektivdə iqtisadi artımın inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmasın.

XX əsrin 70-80-ci illərində dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artım sürətinin ümumən zəifləməsi, işsizliyin artması və inflyasiyanın güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə inkişaf etmiş ölkələr yeni şəraitə uyğun struktur və yaxud məcmu təklifi stimullaşdıran siyasətin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirdi. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mərhələdə qısamüddətli sabitləşmə proqramlarının tətbiqi, ölkədə uzunmüddətli sabit, eyni zamanda sağlam iqtisadi artımı təmin edə bilmirdi. Məlumdur ki, məcmu tələbi artırmaq məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən struktur siyasəti əhatəli bir anlayış olmaq etibarını ilə rəqabətin stimullaşdırılmasını, maliyyə bazarlarının, fəaliyyətinin, vergi islahatlarının həyata keçirilməsini, dövlətin tənzimləmə funksiyalarının məhdudlaşdırılmasını və s. nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə dövlətin struktur siyasəti onlardan fərqli olaraq daha geniş və çoxşaxəli problemlərin həllini tələb edir. Belə ki, bu mərhələdə həyata keçirilən struktur siyasəti, hər şeydən əvvəl, iqtisadi subyektlərin həyat fəaliyyətlərinin hüquqi və institusional əsaslarının formalaşdırılmasını, uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, istehsal amillərindən səmərəli istifadə etmək və bölüşdürməklə cari istehsalın həcminin artırılmasına istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı yeni iqtisadi sistemə keçid mərhələsində müstəqillik əldə edən respublikamız üçün struktur siyasətinin ən mərkəzi və xüsusi problemlərindən biri bütünlükdə xalq təsərrüfatının quruluşunun yenidən qurulması ilə bağlıdır.

Inzibati-amirlik sistemindən bazar sistemə keçən ölkələrdə çoxukladlı, qarışıq iqtisadiyyat üçün xarakterik olan müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması məqsədi ilə həyata keçirilən struktur siyasətinin mühüm

istiqamətlərindən biri də özəlləşdirmə prosesi ilə bağlıdır. Çünki bazarın tələblərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın sahə quruluşunun, həm dövlətin birbaşa mexanizmi, həm də iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsində mülkiyyət və sahibkarlıq formalarının dəyişdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əksər keçmiş postsovet respublikalarının təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatlarının bazar transformasiyası zamanı «finiş» sahələri daha çox iflasa məruz qalırlar. Belə ki, son illərdə sənaye istehsalının quruluşunda Azərbaycanda maşınqayırma, yüngül, yeyinti sahələrinin məhsulunun xüsusi çəkisi daha çox aşağı düşmüşdür. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının xarakterinə sahəvi struktur baxımından nəzər yetirsək, onun əsasən üç sahənin «Neftçixarma, kənd təsərrüfatı, yanacaq-energetika kompleksinin» üzərində dayandığını görürük. Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, transformasiya böhran zamanı iqtisadiyyatın xammal sahələrini əhatə edən istehsalatlar bu əhəmiyyətli sahələrə nisbətən bu dəyişən yeni şəraitə daha tez uyğunlaşırlar.

Keçid mərhələsində ölkədaxili resursların məhdudluğu, respublikamızda əsaslı struktur siyasəti yeritməyə imkan vermir. Odur ki, bu mərhələdə ölkəmiz xarici investor dövlətlərinin istəklərinə uyğun sahələri üstün inkişaf etdirməyə və dünya bazarının tələblərinə cavab verməyə, lakin daxili bazarda ehtiyac olan və nisbətən az səmərəli sahələri və istehsalatları bağlamaq, məhdudlaşdırmaq zərurəti qarşısında qalır.

Keçidin ilkin mərhələsində faktiki materialların təhlili göstərir ki, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və onun artımının həlledici resurs mənbəyi əslində, hasiledici sənaye sahələrinin məhsulları olmuşdur. Beləliklə, dünya iqtisadiyyatına daha çox xammal ixracının hesabına inteqrasiya olması, milli iqtisadiyyatın formalaşmasına bir-birilə tam əks olan iki istiqamətdə təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq respublikamızda uzun bir dövrü əhatə edən struktur siyasəti, bir tərəfdən, milli iqtisadiyyatın cari problemlərinin həllini, digər tərəfdən, perspektivdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqəli surətdə uzlaşdırılmasını nəzərə almalıdır.

Məlumdur ki, struktur dəyişikliklərinə liberal təlim baxımından yanaşdıqda, əsas güc xüsusi sahibkarlığın, xüsusi investisiyanın və onların inkişafı üçün münasib şəraitin yaradılmasının üzərinə düşür. Bu heç də o demək deyildir ki, keçid mərhələsində dövlət sənaye siyasətindən, iqtisadiyyatın üstün sahə və istehsalatlarının inkişafına yardım göstərməkdən imtina etməli, başqa sözlə, yeni iqtisadi sistemə keçid və müstəqillik şəraitində struktur problemin həllini bütövlükdə bazarın ümidinə buraxmamalıdır. Zənnimizcə, dövlət burada daxili bazarın və xarici dünya bazarının tələblərini, ölkəmizin qarşısında duran problemləri həll etmək, milli iqtisadiyyatın resurslarını səfərbər edib hərəkətə gətirmək, rəqabət üstünlüklərini reallaşdırma bilmək üçün müvafiq siyasətin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu siyasət dövlət yardımı, birbaşa investisiyaya, güzəşt sistemini elə formalaşdırmalıdır ki, onlar son nəticədə respublikada struktur irəliləyişlərini stimullaşdırsın.

Iqtisadiyyatı sabitləşdirmək və bazar iqtisadiyyatına keçid üçün zəruri olan struktur irəliləyişləri iki mərhələdə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələdə struktur irəliləyişləri istehsalın həcmnin aşağı düşməsinin qarşısının alınması və maddi-maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün zəruri ilkin şərtlərin yaradılmasına yönəldilməlidir. Bunun üçün ən başlıca ilkin şərtlərdən biri investisiya qoyuluşunun daha çox əməktutumlu, az fondutumlu istehsalatların inkişafına yönəldilməsidir ki, bu da son nəticədə investisiya qoyuluşunun fond-kapital tutumunun aşağı düşməsinə səbəb olmaqla, cəmiyyətin bütünlükdə əsaslı vəsait qoyuluşuna olan ümumi tələbatı azaldır. Digər tərəfdən, belə bir inkişaf yolu əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyini qısa müddətdə artırmağa və bununla da təkrar istehsalın məqsədinin reallaşması imkanlarını genişləndirər.

İkinci mərhələdə, xalq təsərrüfatında baş verən quruluş irəliləyişləri daha çox iqtisadi artımın tarazlığının təmin edilməsinə və onun sürətinin artırılmasına yönəldilməlidir. O da aydındır ki, investisiyanı artırmaq yolu ilə iqtisadi artımın mütənasibliyinə ancaq iqtisadiyyatda müəyyən sabitləşmə prosesi başa çatdıqdan sonra nail olmaq mümkündür. Əgər investisiya fəallığının artırılması, istehsalın fond və material-tutumunun aşağı düşməsi ilə müşahidə olunmazsa, müəyyən bir

dövrədən sonra həmin investisiya fəallığı iqtisadi inkişafın «ağır yükünə» çevriləcək və onu yeni iqtisadi böhrana doğru istiqamətləndirəcəkdir. Beləliklə, struktur investisiya siyasətinin perspektiv istiqaməti, son nəticədə geniş təkrar istehsalın resurslara hərtərəfli qənaət tipinə keçidlə müşahidə olunmalı və ən başlıcası isə mövcud resurslar balansı şəraitində cəmiyyətin tələbatlarını mühüm qədər yaxşı ödənilməsinə yönəldilməlidir.

Bu gün müstəqillik əldə etmiş respublikalarda struktur investisiya siyasəti daha çox cari ictimai iqtisadi və siyasi problemlərin təsiri altında formalaşır. Bütün bunlarla yanaşı, yaxın gələcəkdə investisiya struktur siyasətinin başlıca istiqaməti respublikada resursların emalı mərhələsini dərinləşdirməyə imkan verən sahələrin inkişafı ilə bağlıdır. Bu investisiya siyasətinin qeyd olunan perspektiv istiqamətləri ilə yanaşı, yaxın gələcəkdə struktur irəliləyişlərinin daha çox əhalinin zəruri ərzaq və istehlak mallarına olan tələbatının ödənilməsinin təsiri altında formalaşacaqdır. Respublikada həyata keçiriləcək struktur irəliləyişləri bu sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı ətraf mühitin sağlamlaşdırılması məsələlərini də nəzərdən qaçırmamalıdır. Burada söhbət, Azərbaycanda sənaye sahələrinin ətraf mühiti daha çox çirkləndirən sahələrin inkişafının mümkün qədər məhdudlaşdırılmasından və həmin istehsal sahələrinin texniki-texnoloji səviyyəsini yüksəltməklə, onların ətraf mühitə neqativ təsirini zərərsizləşdirməkdən gedir. Bu gün ərzaq probleminin mövcudluğu şəraitində aktual olmasa da, görünür perspektivdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının artımının kimyəvi proseslərin təsiri altında intensivləşdirilməsi meyli də xeyli zəifləyəcəkdir. Bunların hamısı son nəticədə, respublikada həyata keçiriləcək struktur-investisiya siyasəti Azərbaycanın dünya bazarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Bü ümumi prinsiplər baxımından struktur irəliləyişlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün, onun tarixən formalaşmış sahə quruluşunun mövcud səviyyəsini, resurs təminatı və bu sahədə respublikanın yerli potensial imkanlarından istifadənin mümkünlüyü əsas götürülməlidir. Həm də struktur problemlərinin istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən, ona hər bir sahənin inkişafının

sahəvi problemlərini həll etmək baxımından deyil, həmin meyllərin iqtisadiyyatın sabitləşməsinə, bazar iqtisadiyyatına keçməsinə nə dərəcədə şərait və imkan yaratması nöqteyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Bu baxımdan, hal-hazırda Azərbaycanda struktur irəliləyişlərinin o istiqamətlərinə üstünlük verilməlidir ki, birincisi, qeyd olunan problemləri nisbətən qısa müddətdə, az xərclə, eyni zamanda səmərəli reallaşdırmağa imkan versin və bununla da respublikada sağlam milli iqtisadiyyatın yaranmasına və onun valyuta ehtiyatlarının formalaşmasına xidmət etsin. Məlumdur ki, uzun illər boyu Azərbaycan iqtisadiyyatı əsasən, xammal ixracı istiqamətində formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin mərhələdə respublikada yaranmış iqtisadi strukturun iflic vəziyyətini xarakterizə edən cəhətlərdən biri də ilkin resursların təklifinin sahə məhdudiyyətləri ilə bağlıdır. Bu isə, öz növbəsində resurslara qənaət texnologiyasının, səmərəli alternativ resursların tətbiqini və nəhayət, resursların bir-biri ilə əvəz olunması imkanlarını məhdudlaşdırır. Bülün bunlarla yanaşı elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında ilkin resursların bir-birilə əvəz olunması imkanlarını, digər tərəfdən isə müvafiq struktur irəliləyişlərinin olmaması ilə də ləngidilə bilər.

Yeni yaranan müstəqil dövlətlər ilkin mərhələdə böhrandan çıxmaq və bazar iqtisadiyyatına keçmək məqsədilə mümkün qədər səmərəli struktur siyasətini həyata keçirə bilmək üçün mövcud potensialdan çıxış edərək seçmə üsulu prinsipini əsas götürürlər. Belə bir inkişaf yolu ilə, hər şeydən əvvəl, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, resursların əvəz olunması sahəsindəki yaranmış məhdudluqların aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

İkinci istiqamət, təsərrüfat subyektləri tərəfindən əmtəə və xidmətlərin təklifinin genişləndirilməsini stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Bu gün Azərbaycanın xalq təsərrüfatında formalaşmış quruluş siyasətinin hər iki istiqaməti «təklif iqtisadiyyatı»nın məlum tələbləri çərçivəsinə sığışmır. Çünki bu problemləri həll etmək üçün, birincisi, özü öz inkişafını təmin edən bazarı formalaşdırmaq, ikincisi, elmi-texniki tərəqqi əsasında resurslara qənaət texnologiyasının təkrar istehsalın bütün həlqələrində geniş tətbiqinə nail olmaq lazımdır.

Son nəticədə təklif bazarının stimullaşdırılması siyasətinin səmərəliliyi öz növbəsində iqtisadiyyatın müəyyən mənada quruluşunun sabitliyini tələb edir. Bu məqsədlə, xalq təsərrüfatının quruluşu bütün mərhələlərdə yenidən qurulmalıdır. Quruluş irəliləmələri və onunla bağlı tədbirləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar: makro struktur; sahələrarası; regionlararası, mikrostruktur; idarəetmənin köhnə, yararsız təşkili qurumları aradan qaldırılmalı və bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun yenidən yaradılmalıdır. Məlumdur ki, xalq təsərrüfatının quruluşunun yenidən qurulması külli miqdarda maddi maliyyə və əmək resurslarının bu məqsədə yönəldilməsini tələb edir. Öz növbəsində nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi uzun illər boyu ölkəmizdə məsrəfli təsərrüfatçılığa yönəldilmiş sistemin sosial-iqtisadi, siyasi əsaslarının necə və hansı sürətlə aradan qaldırılmasından çox asılı olacaqdır. Struktur siyasətinin tələb və təklifin mütənasibliyinə şərait yaratması üçün müasir dövrdə istehlak şeyləri istehsal edən sahələrə investisiya qoyuluşunu artırmaq lazımdır. Xalq təsərrüfatının quruluşunun yenidən qeyd olunan istiqamətləri, ancaq o halda lazımı səmərəni verər ki, həmin proseslər qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həyata keçirilsin. Ən başlıcası isə, məhsul vahidinə sərf olunan resursların azalması ilə müşahidə olunsun.

Çünki xalq təsərrüfatının formalaşmış quruluşunu və onun dəyişmə meylini ətraflı təhlil etmədən, hər hansı bir dövrdə iqtisadi artımın xarakterini və bütünlükdə səmərəliliyin real səviyyəsini qiymətləndirmək əslində mümkün deyildir. Bunsuz isə respublikada iqtisadiyyatı sabitləşdirməyin və bazar iqtisadiyyatına keçməyin səmərəli yollarını seçmək çox çətindir.

Yuxarıda qeyd olunan ümumi prinsiplər əsasında sosial-iqtisadi inkişafın perspektiv strategiyasına uyğun tələb və təklifin mümkün tarazlığı, resursların balansı və onlardan istifadə dərəcəsini nəzərə alan, ən başlıcası isə bazar iqtisadiyyatına səmərəli və mülayim keçməyə imkan verən optimal quruluş siyasəti yeritmək lazımdır.

Keçmiş postsovet respublikalarının təcrübəsi göstərir ki, keçid mərhələsində iqtisadiyyatın strukturunun səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin

səviyyəsinə müxtəlif xarakterli bir çox amillər təsir göstərir. Birincisi, açıq iqtisadiyyata keçid şəraitində mövcud şərait, xarici amillər makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə güclü təsir göstərir. İkincisi, respublikamızda sovet dövründə mövcud olmuş, yığılıb qalmış problemlər yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində sanki oyanır və fəallaşır. Üçüncüsü, respublikamızda aparılan institutsional dəyişikliklər təsir göstərir. Dördüncüsü, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə qoyulan investisiya və s. Məlumdur ki, yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində aparılan institutsional dəyişikliklər və yaxud da gələcək iqtisadiyyatın dirçəlişini təmin etmək üçün qoyulan investisiya öz nəticəsini birbaşa iqtisadi səmərədə tapmalıdır. Eyni zamanda, bu proseslərin nəticəsinin qiymətləndirilməsinə müəyyən vaxt və zaman baxımından yanaşmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, keçidin ilkin mərhələsində respublikamızda həyata keçirilən struktur proseslərin xarakterini ifadə etməyə cəhd etsək, onda Y.Şumpeterin vaxtı ilə qeyd etdiyi bir fikir yerinə düşər: «Dağıtmaq bir anda baş verir, yaratmaq isə vaxt tələb edir».

Məlumdur ki, müstəqil dövlətə çevrilmiş keçmiş SSRİ respublikaları həmin dövrdə müxtəlif xarakterli sahələrarası və sahələr daxili kooperasiya əlaqələri əsasında vahid xalq təsərrüfatı kompleksi tərkibində birləşsələr də, onların hər birində məhdud çərçivədə olsa da, müstəqil təkrar istehsal prosesi həyata keçirilirdi. Hesablamalara görə¹ 1989-cu ildə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstanın resurs istehlakında öz istehsalının xüsusi çəkisi, müvafiq olaraq, 86,4%, 82,4% və 80,8%, Azərbaycanda isə 78,8% olmuşdur. Məhz qeyd olunan təkrar istehsal potensialı, sonradan müvafiq respublikalarda iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsində və milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynadı.

Doğrudur, keçmiş sovet iqtisadiyyatından Azərbaycana kəskin struktur problemləri miras qalmışdır. Digər tərəfdən, ölkəmizin bazar sistemə keçməsi, ən başlıcası isə respublikamızda aparılan iqtisadi islahatların xarakteri, son nəticədə respublikamızda xalq təsərrüfatının mövcud strukturu ilə bazar iqtisadiyyatının məcmu tələbləri arasında yaranan disbalansın həlli, cəmiyyətdən külli miqdarda

¹ Российский экономический журнал. 2001-ci il, №56, s.60.

investisiya qoyuluşu, əsaslı institusional dəyişikliklərin aparılmasını və xeyli vaxt tələb edən bir uçurum yaratdı. Belə bir şəraitdə, respublikamızda yaxın gələcək üçün formalaşdırılan struktur siyasəti, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik problemlərini, onun qloballaşan dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını əsas götürməlidir.

Keçid mərhələsində respublikamızda ticarət dövriyyəsinin həcmnin ayrı-ayrı ölkələr qrupu üzrə onun dəyişmə meylini, idxal və ixracın nisbətini, onların daxili quruluşunu təhlil etmədən milli iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək çətinidir.

Struktur irəliləyişlərin mühüm istiqamətlərindən biri də sosial problemlərin həlli ilə bağlıdır. Məlum hadisələrlə əlaqədar son dövrlərdə respublikada daha da genişlənən işsizlik probleminin həllinin başlıca yollarından biri əsaslı vəsait qoyuluşunun daha çox iş yerləri yaratmağa imkan verən yüksək elm, əmək tutumlu, lakin az materail-fond tutumlu sahələrə yönəldilməsi ilə bağlıdır.

Struktur siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri bazar subyektləri tərəfindən əmtəə və xidmətlərin təklifinin genişləndirilməsinin stimullaşdırılmasından ibarətdir. Azərbaycanın xalq təsərrüfatında bu gün formalaşan quruluş siyasəti bazar iqtisadiyyatının tələblərinə hələ kifayət qədər uyğunlaşa bilmir. Bu problemi həll etmək üçün, birincisi, özü öz inkişafını təmin edən bazarı tədricən formalaşdırmaq, ikincisi, ETT-i əsasında resusrlara qənaət texnologiyasının təkrar istehsalının bütün həlqələrində geniş tətbiqinə, ən başlıcası, qiymətin formalaşdırılmasında, gəlirlərin bölgüsündəki inhisarçılıq hallarını zəiflətməklə, bütün subyektlər və istehsalatlar üçün bərabər təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasına nail olmaq lazımdır.

Digər tərəfdən, təklif bazarının optimallaşdırılması siyasəti bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ilkin mərhələsində xalq təsərrüfatının quruluşu ilə yanaşı, digər iqtisadi proseslərin əsaslı dəyişikliklərə uğramasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı, yaranmaqda olan yeni iqtisadi sistem xalq təsərrüfatının mövcud quruluşu və istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsi ilə əsaslı sürətdə deformasiyaya uğramışdır. Məlum olduğu kimi, keçid ərəfəsində,

son illərdə müəssisələrdə istehsalın inkişaf fondunun və mərkəzləşdirilmiş əsaslı vəsait qoyuluşunun minimuma enməsi, müvafiq surətdə investisiya qoyuluşunun bazar stimullarının işləməməsi, bütünlükdə Azərbaycan sənayesinin maddi-texniki bazasının hədsiz dərəcədə köhnəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bir bu faktı göstərmək kifayətdir ki, 1995-ci ildə respublika sənayesində istifadə olunan əsas fondların 70%-i, ümumiyyətlə, yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Bütün bunlar həmin dövrdə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinin maddi imkanlarını minimum bir həddə gətirib çıxarmışdır. Bir sözlə, hal-hazırda respublika sənayesində baş verən iqtisadi proseslər yaxın gələcəkdə onun inkişaf imkanlarını kəskin məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən, istehsalın həcmnin aşağı düşməsi ilə yanaşı, eyni zamanda respublikada elmtutumlu, texniki cəhətcə mürəkkəb məhsulların xüsusi çəkisini də sürətlə aşağı düşür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, staqflyasiya şəraitində, yəni istehsalın həcmnin aşağı düşməsi güclü inflyasiya ilə müşahidə olunduğu halda, iqtisadi inkişaf üçün əsaslı vəsait qoyuluşunun əhəmiyyəti əslində heçə enir. Odur ki, belə bir şəraitdə böhrandan çıxmaq üçün iqtisadi, sosial problemin həllində dövlətin tənzimləyici funksiyalarının rolu kəskin artırılmalıdır. Əks təqdirdə, həmin problemlər daha da dərinləşər və müvafiq surətdə böhrandan çıxışın müddəti uzanar. Odur ki, böhran dövründə yeridilən quruluş siyasəti elmi-texniki siyasətlə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həll olunmalıdır. Bununla belə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, böhran şəraitində ancaq bazar mexanizminə əsaslanmaqla, iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinə və ETT-nin sürətləndirilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Bu halda, hökmən dövlətin güclü tənzimləmə mexanizmi hərəkətə gətirilməlidir. Belə bir tənzimləmə mexanizmi dövlətin iqtisadi proseslərə ya birbaşa müdaxiləsi (investisiya qoyuluşu, qanunvericilik akt və normativlərinin dəyişdirilməsi və s.), habelə dolayı yolla, yeni iqtisadi vasitələr (maliyyə-kredit, pul siyasəti, vergi, xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı tədbirlər və s.) vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. ETT-nin başlıca istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi və ümumdövlət elmi-texniki siyasətin formalaşmasında dövlət həlledici rol oynayarsa, alınan elmi nəticələrin istehsala tətbiqində, yəni onların reallaşdırılmasında firma və kompaniyaların rolu daha

böyük olur. Bu baxımdan elmi-texniki proseslərin idarə edilməsində və onun nəticələrinin tətbiqində dövlətin tənzimləmə mexanizmi, bazar mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqə və asılıqda fəaliyyət göstərməlidir. Misal üçün, son illərdə ETT-nin inkişafında dövlətin və ayrı-ayrı firma və kompaniyaların fəaliyyətinin müxtəlif ölkələrdə maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili maraqlıdır. Misal üçün, bu gün ABŞ-da elmi-texniki layihə işləri xərclərinin 50 faizini, Fransa və İngiltərədə isə 40 faizini dövlət öz üzərinə götürür.

Odur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid adı altında əsaslı elmi-tədqiqat, layihə işlərinin maliyyələşdirilməsinin təsərrüfat, kommersiya hesabı əsasında firma və müəssisələrin üzərinə atılması yolunu qətiyyətlə məqsəduyğun saymaq olmaz. Bu, əslində, gələcəkdə istehsalın texniki-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinin maddi əsaslarının sarsıdılmasına gətirib çıxara bilər. Bu problemi həll etməyin ən ümumi əsaslarından biri elmi-texniki və struktur siyasətinin formalaşmasının sahə və mikro prinsipindən, bütün bu prosesləri üzvi vahid halında həll etməyə imkan verən təkrar istehsal prinsipi əsasında formalaşdırılmasıdır. Bu isə, öz növbəsində istehsalçıların iqtisadi əlaqələrində mövcud inhisarçılıq meyillərinin zəiflədilməsini, sağlam rəqabətin təmin olunmasını, iqtisadi əlaqələrin bazar münasibətlərinə xas olan investisiyanın innovasiya xarakterinin gücləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan innovasiya əsasında sahələrarası qarşılıqlı əlaqələrin transformasiyası, bütünlükdə, quruluş irəliləyişlərinin və makroiqtisadi proporsiyaların dəyişməsinin həlledici amilinə çevrilir. Ölkə qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı istehsalın texniki və texnoloji cəhətdən yenidən qurulması bu məsələlərin mərhələ-mərhələ, əlaqəli halda reallaşmasını tələb edir. Elmi-texniki və struktur siyasətinin gələcək inkişaf baxımından səmərəli həlli iqtisadi artımın səviyyəsi ilə istehsal yığımının həcmi və quruluşu arasında optimal nisbətə həyata keçirilməsindən çox asılı olacaqdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin milli məhsulunun hansı hissəsinin istehlak məsələləri və hansı hissəsinin yığım məqsədinə sərf olunması ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Burada başlıca çətinlik bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xüsusi firma və müəssisələri və eləcə də dövlətin bu prosesdə iştirakı dərəcəsinin

müəyyənləşdirilməsidir. Çünki qarışıq iqtisadiyyat şəraitində investisiya və yığım prosesinin tənzim edilməsi komanda iqtisadiyyatı dövründəki mövcud olan mexanizmlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Bununla belə, istər azad sahibkarlıq, istərsə də planlı iqtisadiyyat şəraitində investisiya fəallığını avtomatik tənzimləyən bir mexanizm yoxdur.

Belə ki, azad sahibkarlığa əsaslanan inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yığım və investisiya avtomatik tənzimləyən mexanizm olmadığı üçün ayrı-ayrı mərhələlərdə cəmiyyətdə, yığım və əsaslı vəsait qoyuluşunun ya hədsiz artıqlığı, ya da onun kəskin çatışmamazlığı müşahidə olunur. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatına keçiddə tələb və təklifin mütənasibliyinin pozulması, yəni investisiyaya tələb təklifdən çox olduqda, bu istehsal güclərinin natamam yüksəlməsinə, işsizliyin artmasına, əks halda isə, inflyasiya proseslərinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bütün başqa şərtlərlə bərabər, belə bir vəziyyətin mühüm səbəblərindən biri də investisiya qoyuluşunu maliyyələşdirərkən mənfəət amili, subyektiv amillərdən ikinci plana keçirilir. Digər tərəfdən, inzibati-amirlik sisteminə əsaslanan cəmiyyətlərdə qiymətqoyma sistemində mövcud olan məlum qüsurlar, yeni yaradılmış dəyərin bölüşdürülməsi metodologiyası təcrübəsində subyektiv amillərin həlledici rolu və ən başlıcası isə, dövlət, müəssisə və ayrı-ayrı istehsalçıların mənafeələrinin düzgün uzlaşdırılmaması müəssisə və kollektivləri bu prosesdə o qədər də maraqlı etmirdi.

Bütün bunlar isə son nəticədə cəmiyyətin külli miqdarda iqtisadi-texniki potensialının istehsal dövriyyəsinədən kənarlaşmasına və nəhayət, onlardan səmərəsiz istifadəyə gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan iqtisadi artımın keyfiyyətini təmin etmək üçün milli gəlirdə istehlak və yığımın nisbəti bütün kompleks amilləri nəzərə alınaraq onun maksimum və minimum hədləri müəyyənləşdirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, əgər müəyyən hədd daxilində yığımın həcmi artırılması iqtisadi artımın inkişafına müsbət təsir göstərsə, müəyyən həddən sonra o iqtisadi inkişafı xarakterinə və bütünlükdə geniş təkrar istehsalın prosesinə, onun strukturunun təkmilləşdirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsinə, sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılmasına, bazar iqtisadiyyatına səmərəli keçidinə imkan verən, optimal elmi-texniki, struktur siyasətinin müəyyənləşdirilməsi dünya təcrübəsində məlum modelləri və prinsipləri nəzərə alaraq respublikamızın milli iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərini, mövcud iqtisadi potensialını, ondan istifadə dərəcəsini və müasir iqtisadi, siyasi reallıqları nəzərə alaraq formalaşdırılmalıdır.

1.2. Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının nəzəri məsələləri

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın strukturlaşması haqqında diskussiyalar daha çox dünyəvi xarakter kəsb etməyə başlamışdır. İndi postindustrial dövlətlərdə iqtisadi sektorların istər ÜDM-dəki, istərsə də məşğuliyyət sahəsindəki xüsusi çəkisində əhəmiyyətli dəyişikliklər nəzərə çarpmaqdadır. Ona görə də iqtisadiyyatın hansı sahəsinin birinci və üstün olması anlayışı özünün əvvəlki əhəmiyyətini, üstünlüyünü qismən də olsa itirmişdir. Xidmət sferası, informasiya, biznes xidməti və s. sahələr sürətlə inkişaf etdiyinə görə, dünya ölkələrinin iqtisadi strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq, son vaxtlar iqtisadi strukturun təsnifatı, prinsipləri, forma və metodları ilə bağlı yeni müddəalar irəli sürülmüşdür. Həmin müddəalarda elmi cəhətlərlə yanaşı, qeyri-elmi yanaşmalar da mövcuddur. Belə ki, yeni strukturlaşma konsepsiyasında təsərrüfat sistemlərinin və sahə texnologiyasının çoxamillik prinsipi kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. Halbuki, bir çox xidmət sferaları ictimai təkrar istehsal prosesi ilə üzvi şəkildə bağlıdır və onların məhsulları son məhsul həcminə, maddi istehsala mühüm təsir göstərir.

Əlbəttə, çoxamilliyi və meyarları baxımından bu problemin nəzəri-metodoloji aspektlərinin araşdırılmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bununla belə, bu sahədə ciddi çatışmazlıqlar da mövcuddur. Bunlardan biri struktur nəzəriyyəsi ilə struktur siyasəti arasında mövcud olan uyğunsuzluqdur. Görünür mövcud struktur siyasəti heç də həmişə bazar sisteminin, bazar prinsiplərinin müasir mərhələsinə və bazarın tələblərinə uyğun gəlmir, bir çox hallarda onunla ziddiyyət də təşkil edir.

Bazara uyğun struktur siyasəti həyata keçirmədən heç də iqtisadiyyatı bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırmaq mümkün deyildir. Ona görə də struktur dəyişikliyi iqtisadi reallığa əsaslanmalıdır. Lakin postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında, struktur siyasətin reallaşdırılması həm investisiya məhdudluğu, həm də digər amillərlə bağlı olaraq ətalət xarakteri daşıyır. Halbuki, struktur siyasətin reallaşdırılması iqtisadi yenidənqurmanın əsasını təşkil etməlidir.

Əlbəttə, struktur siyasəti ilə bağlı bazar problemlərinin və struktur əmələ gətirən amillərin öyrənilməsi, tədqiqi heç də öz-özünə məqsəd deyildir. Burada struktur effektivliyi, makro və mikro struktur formaları arasında optimallığın təmin edilməsi və bütün bunların bir küll halında iqtisadi tarazlıqla əlaqələndirilməsi ən vacib, ən önəmli problem kimi meydana çıxır və öz həllini tələb edir.

Bununla belə, xalq təsərrüfatının strukturu, sahə strukturu və iqtisadi struktur haqqında iqtisadçılar arasında vahid fikir birliyi yoxdur. Adətən, əksər iqtisadçılar haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, iqtisadi struktur bir-birilə bağlı olan bir çox makroiqtisadi ünsürlərin məcmusudur. Lakin bəzi iqtisadçılar, o cümlədən I.I.Vloşeviç, iqtisadi struktur xalq təsərrüfatının tarazlı, səmərəli və sabit inkişafı üçün ən vacib şərt hesab edirlər. İlk baxışda burada düzgün olmayan bir şey yoxdur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, öz-özlüyündə iqtisadi struktur deyil, onun optimallaşdırılması, səmərəliləşdirilməsi göstərilən tarazlığı, səmərəliliyi və sabitliyi təmin edə bilər. Ona görə də, Qərbi iqtisadi ədəbiyyatlarında struktur nəzəriyyəsi çərçivəsində struktur effektivliyi probleminin ön plana çəkilməsi təsadüfi deyildir.

Iqtisadiyyatın bazar strukturu elə formalaşmalıdır ki, struktura daxil olan bütün əsas həlqələr biri digəri üçün bazar subyekti olsun, biri satıcı olanda, digəri onun alıcısı olsun. Məlumdur ki, ölkənin bütövlükdə sənayesi çoxstrukturludur, struktur həlqələri bir-birindən asılıdır. Iqtisadiyyatın sənaye sahəsi o zaman normal fəaliyyət göstərə bilər ki, onun strukturu bazarın tələblərinə cavab versin. Azərbaycan sənayesinin müasir vəziyyəti, onun əsas sahələrinin fəaliyyətsiz qalmasının əsas səbəbi respublika sənayesinin əvvəlki strukturunun dağılması, yeni

strukturunun isə hələ də formalaşmamasıdır. Azərbaycan bazar münasibətlərinə keçməyi qarşısına məqsəd qoyduğuna görə, onun sənayesinin yeni strukturu da bazar strukturu olmalı və bazarın tələblərinə tam cavab verə bilən bir struktur kimi formalaşmalıdır. Deyilənlər Azərbaycan Respublikasının aqrar bölməsinə də aiddir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatının Sovet sisteminə xas olan əvvəlki strukturu tamamilə dağılmışdır. Burada mülkiyyətin də, istehsalın təşkilinin də və habelə istehsal edilən məhsulların da strukturu tamamilə dağılmışdır. Onun yeni strukturu ancaq bazarın tələblərinə cavab verən, bazar üçün işləyən bir struktur olmalıdır.

İctimai istehsalın bütün digər sahələri və o cümlədən bütün xidmət sahələri bazarın tələbinə uyğun strukturda formalaşdırılmalıdır. Bu zaman xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin strukturları bir-birinə uyğun olmaqla, bütövlükdə iqtisadiyyatın bazar strukturunu təşkil etməlidir ki, iqtisadiyyat öz tamlığında bazar iqtisadiyyatı olsun və bu keyfiyyət halında fəaliyyət göstərə bilsin.

Keçid iqtisadiyyatı dövründə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri genişlənərək dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaradaraq, ölkəni ağır vəziyyətdən qurtarmaq və bazar münasibətlərinə keçmək prinsipinə üstünlük vermiş, lakin hələlik heç bir əsaslı nəticə əldə edə bilməmişdir. Artıq iyirmi bir ilə yaxın bir vaxt keçsə də, xalq təsərrüfatının əsas sahələrində köklü struktur dəyişiklikləri aparılmır. Əvvəlki strukturun dağıdılması da struktur dəyişilməsi deməkdir, ancaq bunu müsbət istiqamətdə struktur dəyişikliyi hesab etmək olmaz. Bu, strukturun dağılması deməkdir. Burada söhbət iqtisadiyyatda pozulmuş ictimai əmək bölgüsü sisteminin yenidən formalaşdırılmasından, dağılmış strukturun yeni baza üzərində yenidən qurulmasından gedir. Bütövlükdə iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının zəruri strukturu necə olmalıdır? Bu struktur:

1. bazar iqtisadiyyatına keçidi;
2. milli bazarın formalaşmasını;
3. iqtisadiyyatın müstəqil inkişafını;
4.) təkrar istehsal prosesini;
5. beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə edilməsini;

6. ölkənin malik olduğu mütləq üstün sahələrin inkişafını;
7. ölkənin seçmiş olduğu sosial-iqtisadi inkişaf modelinin reallaşdırılmasını;
8. ölkənin mövcud potensial imkanlarından istifadə edilməsini;
9. bütövlükdə cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsini;
10. ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılmasını təmin etməlidir.

Bunlarla bərabər, hər bir müstəqil ölkə beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə qoşulmaqla bir və ya bir neçə istiqamətdə dünya bazarına çıxmaq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirak etmək istəyir. Ancaq bununla yanaşı beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulmağın şərtlərinə malik olmaq lazımdır. Başqa sözlə, bu və ya digər sahədə «müqayisəli üstünlüyə» malik olmaq zəruridir. Belə bir üstünlük aşağıdakı istiqamətlərdən birində və ya bir neçəsində ola bilər:

1. güclü kapitala malik olmaq;
2. əlverişli coğrafi mövqeyin olması;
3. münbit torpaqların və kənd təsərrüfatı üçün əlverişli iqlim şəraitinin olması;
4. zəngin faydalı qazıntılar ehtiyatının olması;
5. güclü sənaye potensialının olması;
6. inkişaf etmiş elm sahələrinin və elmi kadrların olması;
7. ucuz və yüksək ixtisaslı iş qüvvəsinin olması.

Başqa ölkələrlə müqayisədə bu üstünlüklərdən hər hansı birinə, yaxud bir neçəsinə malik olan ölkə öz üstünlüklərindən istifadə edərək beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulur. Daha çox üstünlüyü olan ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulması imkanları da geniş olur. Hər bir ölkə iqtisadiyyatın strukturunu formalaşdırarkən müqayisədə malik olduğu üstün sahələrin olması amilini hökmən nəzərə almalı olur.

Azərbaycan müstəqil bir ölkə kimi beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində qoşulmağa və dünya bazarına çıxmağına imkan verə bilən bir neçə istiqamətdə «müqayisəli üstünlüyə» malikdir. Bu üstünlüklər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. zəngin neft ehtiyatlarının olması;
2. əlverişli coğrafi mövqeyin olması;

3. ildə bir neçə dəfə və müxtəlif növ məhsul götürməyə imkan verən əlverişli iqlimin olması;

4. ucuz iş qüvvəsinin olması və s.

Vaxtilə Azərbaycanın fərəş və ucuz tərəvəz yetişdirib Rusiya bazarlarına çıxarması, keyfiyyətli pambıq yetişdirib Avropa ölkələrinə məhsul göndərməsi heç kimin yadından çıxmamışdır. Əlbəttə, kənd təsərrüfatının bazar strukturu formalaşdırılarkən bu üstün cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Respublikamız əlverişli coğrafi mövqeyindən istifadə etməklə, bütün nəqliyyat növlərinin bazar strukturunu formalaşdırmaqla yanaşı, «Qədim ipək yolu»nun üzərində yerləşən bir ölkə kimi özünün yeni beynəlxalq strukturlarını da yaratmalıdır.

İstər ictimai əmək bölgüsü və istərsə də onun təzahür forması olan iqtisadiyyatın strukturu əsasən ölkənin təbii potensialına və bu potensialın səmərəli şəkildə təsərrüfat və bazar dövriyyəsinə cəlb edilməsinə əsaslanır. Təbii sərvətlər, ölkə ərazisində onların müxtəlif növlərinin çoxluğu və onlardan istifadə imkanları iqtisadi strukturların (təsərrüfat strukturlarının) formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu mənada sənaye struktur yaratmaqda aparıcı rola malikdir. Elə buna görədir ki, sənayenin ümumi inkişafdan geri qalması digər sahələrin də geri qalmasına səbəb olur. Sənayedə mövcud olan geriliyi aradan qaldırmadan nə onun öz strukturunu, nə də digər sahələrin strukturlarını yeni tələblərə cavab verən şəkildə formalaşdırmaq olmaz. Bu baxımdan Azərbaycanda sənayenin strukturunda dəyişikliklər prosesi çox ləng gedir. Neft sənayesində hasilatın artmasının nəticəsi sənayenin digər sahələrinə hiss olunacaq təsir göstərə bilmir. Çünki ondan alınan gəlir iqtisadi strukturların yenidən qurulmasına deyil, başqa istiqamətlərə yönəldilir. Bu sahədə ləngliyə yol vermək olmaz. İqtisadi strukturla bağlı ciddi təhlil aparılması və maddi imkanlar yarandıqca səmərəli bazar strukturu formalaşdırılmalıdır. Ancaq mövcud resurs potensialına, real investisiya imkanlarına arxalanmaqla səmərəli struktur iqtisadiyyatı formalaşdırmaq üçün proqnozlardan istifadə etməklə strateji istiqamətləri müəyyən etmək lazımdır. Bu zaman yaxşı olar ki, müxtəlif struktur dəyişiklikləri aparmaq üçün müxtəlif variantlarda hazırlanmış struktur modellərindən ən optimalı seçilsin. Burada

struktur planlaşdırmadan və elmi proqnozlardan istifadə olunmalıdır. Çünki strukturun formalaşdırılması, struktur siyasətin reallaşdırılması kimi mürəkkəb bir problemi bazar sisteminin sərəncamına vermək olmaz. Dövlətin struktur siyasəti düşünülmüş şəkildə formalaşdırılmalı və reallaşdırılmalıdır. Sözün geniş mənasında iqtisadiyyatın strukturu həm makro, həm də mikroiqtsadi səviyyələri əhatə edir. Bir sıra iqtisadçılar iqtisadiyyatın strukturunun yeniləşməsinə yalnız makro və mikro səviyyədə deyil, onların vəhdətliyi halında yanaşırlar. Çünki struktur yeniləşmə bir tərəfdən mikrosəviyyəli texniki-texnoloji, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı problemini, digər tərəfdən isə makrosəviyyəli problemləri əhatə edir.

Struktur siyasətin reallaşdırılmasında ölkənin təbii potensialı onun təsərrüfata və bazar dövriyyəsinə səmərəli şəkildə cəlb edilməsi, təbiətin mühafizəsi, torpağın münbitliyinin yüksəldilməsi, istismar olunan və təkrar istehsal oluna bilən resursların bərpası məsələləri də nəzərə alınmalıdır. Bu resursların bilavasitə bazar dövriyyəsinə cəlb edilməsi, xüsusilə dəqiq hazırlanmış qanunçuluğun olmasını, resurslardan optimal istifadə edilməsini, milli sərvətlərimizin itirilməsinin qarşısının alınmasını tələb edir. Bu prinsipial məsələ dövlətin, cəmiyyətin, hər bir vətəndaşın mənafeyinə tamamilə uyğundur. Bazar islahatlarına başlayarkən Azərbaycan dövləti əvvəl iqtisadiyyatda radikal struktur dəyişiklikləri edərək insanların tələbatını ödəyən sahələrə üstünlük verməsini, daxili istehlak bazarının doldurulmasını nəzərdə tuturdu. Lakin ötən illər ərzində bu həlledici sahənin özündə də ciddi bir dəyişiklik baş verməmiş və iqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulmasına nail olmaq mümkün olmamışdır.

Sənayedəki struktur dəyişikliklərinin ətraflı təhlili bir daha təsdiq edir ki, istehsalın sürətlə aşağı düşdüyü, maya dəyərinin və topdansatış qiymətlərinin artması şəraitində ağır sənaye sahələri həm ümumsənaye, həm də xalq təsərrüfatı strukturunda aparıcı rola malik olmaq imkanını itirə bilər. Lakin bununla belə Azərbaycan sənayesi iqtisadiyyatdakı struktur əmələgətirmə prosesində aparıcı rola malik ola bilər və özünün daxili sahə quruluşundakı deformasiyaların qarşısını ala bilər.

Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, struktur islahatların respublikamızda reallaşma mexanizmi onun miqyası, əhatə dərinliyi və vəzifə bölgüsü, səlahiyyətlər və hüquqlar, real iqtisadi durum, onun quruluşu və perspektivdə gözlənilən nəticələri əldə etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Struktur siyasətin tənzimlənməsinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu, aktual bir problemdir və bu, bir qanunauyğunluqdur. Ona görə də iqtisadi strukturların tənzimlənməsi müasir dövrdə, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatı şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimləmə obyektini kimi isə vergi pul-kredit və büdcə siyasətini göstərmək olar.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi istehsalın səmərəliliyinin artmasına şərait yaratmaq, struktur yeniləşmə və büdcə gəlirinin möhkəmlənməsinə yönəlməlidir. Bu da öz növbəsində aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşmalıdır:

- Azərbaycan ərazisində onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq növləri yaradılmalıdır;
- Respublika və yerli vergilərin səhələrinin həddi müəyyənləşdirilməlidir;
- Vergilərin sayının azalması və vergiqoyma qaydaları sadələşdirilməli, eyni təyinatla və bazaya malik olan vergi növləri birləşdirilməlidir;
- Vergiqoymada özəl müəssisələrin fəaliyyətinin canlanmasına şərait yaradılmalıdır;
- Vergi obyektlərinin fiziki və hüquqi şəxslərin fiskal orqanları ilə münasibətini tənzimləyən, onların hüquq və vəzifələrinin, prinsiplərinin normativ aktları işlənəlməlidir;
- Vergi güzəştləri vasitəsilə vergivermə şəraiti tarazlaşmalıdır;
- Vergiqoyma üçün məhsulun maya dəyəri ünsürlərinin, mənfəətin, gəlirlərin, işin və xidmətin həmçinin iqtisadi əsaslandırılması lazımdır;
- Yerli və xarici əmtəələrə aksizlərin tətbiq edilməsi qaydaları müəyyən edilməlidir;
- Vergi orqanlarının işi təkmilləşdirilməli, səlahiyyətlər, vergi intizamı və hüquq pozuntuları tənzimlənməlidir.

Büdcə siyasəti aparılan struktur siyasətin maliyyə xərclərinin və prioritet istiqamətlərin proqnozuna uyğun olaraq işlənir. Büdcə siyasətində dövlət idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyi və sosial istiqamətlər əhatə edilir. Bütövlükdə, cəmi islahatların xərcləri, onun idarəetmə strukturu və təhlükəsizlik tələbatı büdcə siyasətində daha qabarıq proqnozlaşdırılmalıdır.

Ən mühüm istiqamətlərdən biri büdcə siyasətində Azərbaycan üçün daha əhəmiyyətli olan sosial sahələrin islahatları üçün keçirilən büdcə xərcləridir. Sosial xərclər indi əhalinin kasıblıq həddinin çox olması, bəzi kateqoriyalı işçilər üçün güzəştlərin ləğvi, büdcədən ayrılan əmək haqqının diferensiasiyasını, əməyin nüfuzunu və onun perspektiv əhəmiyyətini nəzərə alaraq proqnozlaşdırılır. Büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan reallığına uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır:

- Büdcə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi bütün tərtib edilən pronozları iqtisadi cəhətdən tam əsaslandırılmalı, büdcə gəlirinin əsas mənbəyi olan vergilərin real yığımla imkanları düzgün istiqamətləndirilməlidir;

- Büdcənin gəlir və xərcləri düzgün tarazlaşdırılmalı, büdcə kəsirinin ümumi milli məhsulun 34%-dən yüksək olmasına yol verilməməlidir;

- Büdcə kəsirinin örtülməsində xarici borc mənbələrindən istifadənin artması xüsusi narahatçılıq doğurmalı, büdcə kəsirinin son həddi kimi dövlətin mərkəzi bankdan ala biləcəyi kreditin və qiymətli kağızların satışından əldə edilə bilən gəlirlərin həcmi qəbul edilməlidir;

- Büdcə gəlirlərini artırmaq məqsədilə daxilolmaların əksər hissəsini təşkil edən əsas vergi növləri üzrə vergiqoyma bazası maksimal genişləndirilməli, vergilərdən yayınmanın bütün kanalları ciddi araşdırılmalı, vergi-gömrük orqanlarının işində ciddi dəyişikliklər edilməlidir;

- Müəssisələrin qarşılıqlı və o cümlədən, büdcəyə olan borcların bank kreditləri hesabına ödənilməsi praktikasına son qoyulmalı, həmin müəssisələrə «müflisləşmə» haqqında qanunun tələbləri tətbiq edilməlidir;

- Dövlət büdcəsi xərclərinin azaldılmasında əsas mənbə kimi hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının strukturu təkmilləşdirilməli, bir-birini təkrar edən, oxşar

idarəetmə orqanları, eyni zamanda orada işləyənlərin sayı ciddi surətdə ixtisar edilməli, həmin məqsədlərə ayrılan büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi azaldılmalıdır;

– Büdcə xərclərində əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminata, səhiyyəyə, təhsilə, elmə, tikintiyə və s. sosial yönümlü məqsədlərə ayrılan vəsaitlər artırılmalıdır və s.

Pul-kredit siyasətinin əsas məqsədi ortamüddətli perspektivdə manatın alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi, xarici valyutaya nisbətən dönərliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın bütün sahələrində kredit resurslarına olan tələbatın ödənilməsinə şərait yaradılması və bank sisteminin möhkəmləndirilməsidir.

Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri borc faizinin azaldılması ilə istehsal sahələrinə kapital axınını tənzimləməkdən ibarətdir. Maliyyə resurslarının tapılmasında xarici resurslar ilə daxili maliyyə mənbələri arasında optimal nisbət tənzimlənməli, daxili kreditin maliyyə bazarında xüsusi çəkisi artmalıdır.

Yuxarıda göstərilən məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün respublikada hökumət Milli Bank vasitəsilə çevik pul-kredit siyasəti yeritməyi, pul-kredit emissiyasını iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə məhdudlaşdırmağı, pul resurslarına nəzarəti gücləndirməyi təmin etməlidir. Respublikamızda kredit siyasəti iqtisadiyyatın kredit resurslarına olan tələbatının ödənilməsinə, lüzumsuz kredit emissiyasına yol verməməsinə, kredit dövriyyəsinin köklü olaraq yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçmiş dövlətlərdə olduğu kimi, banklar üçün nəzərdə tutulan mərkəzləşdirilmiş kreditlərin auksion (hərrac) vasitəsilə satılması və tədricən dövlət banklarına da bu qaydada kredit satılması təmin edilməlidir.

1.3. Dövlətin investisiya siyasətinin struktur siyasətlə qarşılıqlı əlaqəsi problemləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkədə struktur dəyişiklikləri aparmaq, istehsal və xidmət sahələrinin işini bərpa etmək üçün investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti get-gedə artır. Bu işdə investisiya fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Investisiyanın mənasını və iqtisadiyyatda rolunu başa düşmək üçün onun mahiyyəti və strukturuna nəzər salmaq lazımdır. «Investisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 953 №-li 13 yanvar 1995-ci il tarixli qanununda investisiyaya aşağıdakı tərif verilir: «Investisiya gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

Belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və qiymətli kağızlar;
- daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər);
- müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər;
- bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan patentləşdirilməmiş texniki sənədləşdirmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu («nou-hau»);
- torpaqdan, sudan və digər ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqdan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüquqlarından irəli gələn və başqa əmlak hüquqları, - başqa sərvətlər».

Investisiya iqtisadi kateqoriya olmaqla bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir ki, bunsuz hər hansı bir dövlət iqtisadiyyatının normal inkişafı qeyri-mümkündür. Makro səviyyədə investisiya aşağıdakılar üçün əsas hesab edilir:

- 1) geniş təkrar istehsal siyasətinin həyata keçirilməsi;

2) elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, ölkə məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və rəqabət qabiliyyətililiyinin təmin edilməsi;

3) ictimai istehsalın strukturca yenidən qurulması və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin proporsional inkişafı;

4) sənayenin zəruri xammal bazasının yaradılması;

5) mülki tikinti, səhiyyənin, mədəniyyətin, ali və orta təhsilin inkişafı və habelə digər sosial problemlərin həlli;

6) işsizlik probleminin qismən və ya tamamilə yumşaldılmasının həlli;

7) ətraf mühitin mühafizəsi;

8) dövlətin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və bir sıra digər məsələlərin həlli.

Göründüyü kimi, investisiya iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin və perspektiv inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış etməklə, real ümumi kapitalın artırılmasında, iqtisadi səmərəliliyin stimullaşdırılmasında, bir sözlə, rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onun səmərəli şəkildə istifadəsi real istehsalın canlandırılmasının və iqtisadiyyatın yeni sektorlarının yaradılması və inkişafının əsas əlaməti olmaqla böhranlı hadisələrin aradan qaldırılmasına və ölkənin milli sərvətinin artırılmasına zəmin yaradır. Deməli, investisiya iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edir. O, istər makro, istərsə də mikro səviyyədə, ilk növbədə isə sadə və geniş təkrar istehsal, struktur dəyişiklikləri, mənfəətin artırılması və bu əsasda bir çox sosial problemlərin həll edilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkəmizdə ümumi iqtisadi qeyri-sabitlik, inflyasiya, müəssisənin gəlirlilik səviyyəsi ilə müqayisədə kredit faizlərinin yüksək olmasına görə (neft sektoru nəzərə alınmazsa) son illərdə kapital qoyuluşu və əsaslı tikintinin həcmi kəskin sürətdə azalmışdır ki, bu da ölkənin iqtisadi vəziyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Ölkədə investisiya fəaliyyətinin vəziyyəti aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edilir:

– investisiyanın ümumi həcmi;

– investisiyanın ümumi daxili məhsulda (ÜDM) payı;

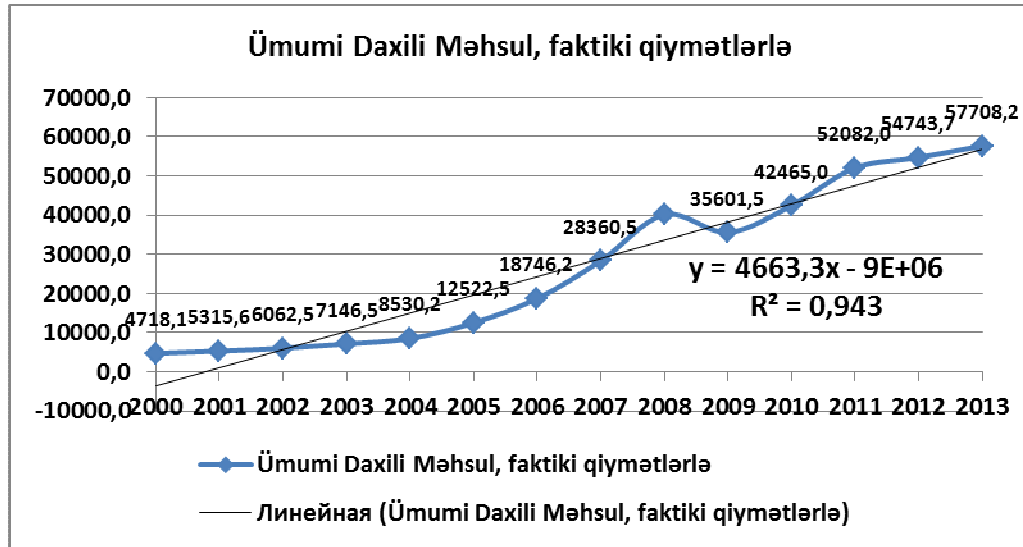
- real investisiyanın ümumi kəmiyyəti;
- əsas kapitala yönəldilən real investisiyanın payı və s.

Investisiya fəaliyyətinin vəziyyətini dolayı yolla, lakin kifayət qədər obyektiv olaraq əsas makroiqtisadi göstəricilərin artım tempi xarakterizə edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- milli gəlir;
- sənaye istehsalının həcmi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı;
- ÜDM və ümumi milli gəlir;
- ayrı-ayrı mühüm növ sənaye məhsulu buraxılışı;
- ictimai əməyin məhsuldarlığı və s.

Bu göstəricilərin artması investisiya qoyuluşu olmadan qeyri-mümkündür. Həmin göstəricilər müəyyən dərəcədə investisiyalardan istifadənin səmərəliliyini də xarakterizə edir. Əgər bu göstəricilərin artım tempi investisiyanın artım tempini qabaqlayarsa, onda bu, investisiyanın istifadə edilməsi səmərəliliyinin yüksəlməsinin aydın nümunəsidir.

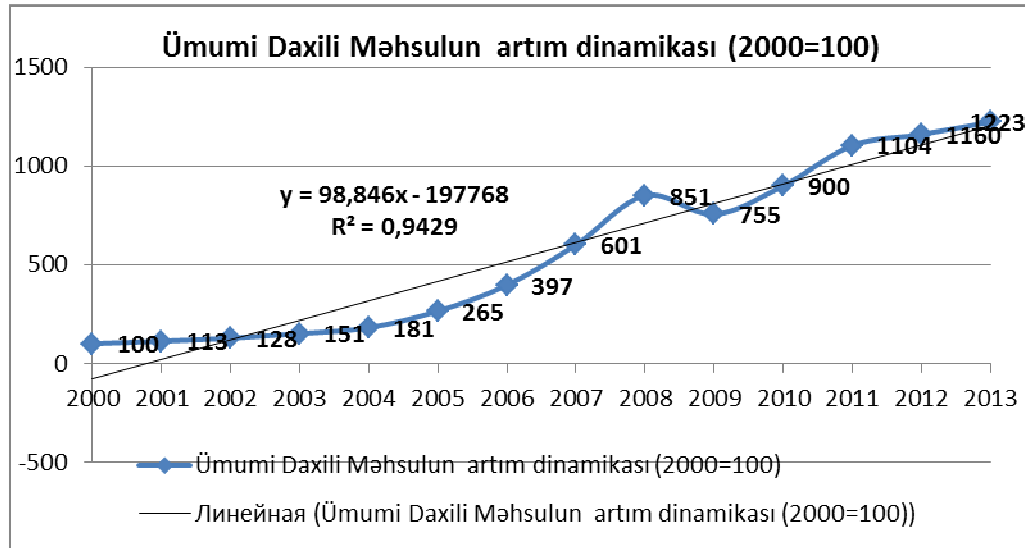
Məsələn, 2000-2013-cü illərdə ÜDM-in artım dinamikasına nəzər salaq.

Şəkil 1.1. Ümumi Daxili Məhsul, faktiki qiymətlərlə

Göründüyü kimi, 2000-cı ildən ÜDM-in real artım tempi yüksəlməyə başlamışdır.

Respublikamızda aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində geniş miqyaslı, sistemli sosial-iqtisadi islahatların faktiki başlanğıcı hesab olunan 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiya qoyuluşunda xeyli müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur.

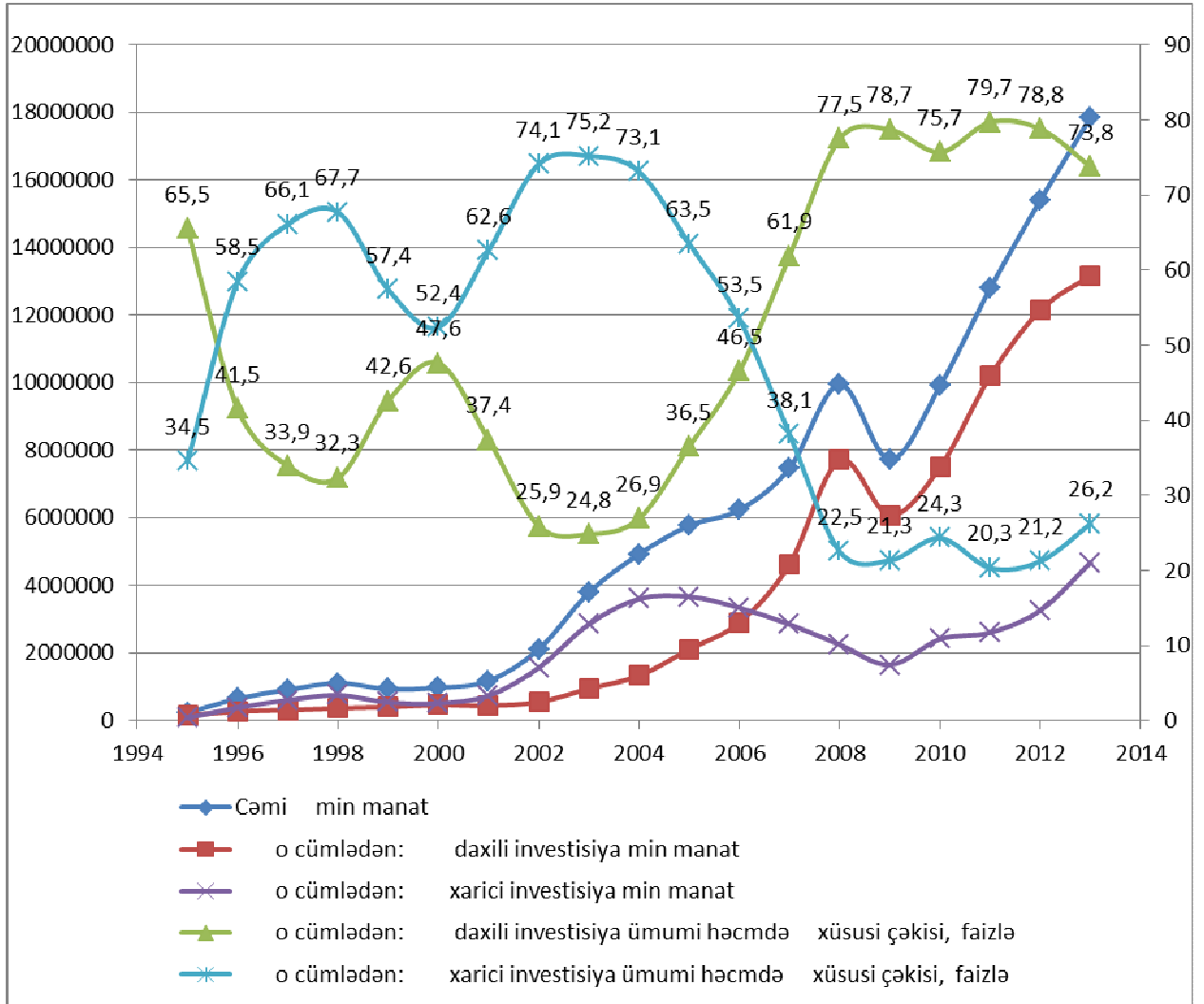
Şəkil 1.2. Ümumi Daxili Məhsulun artım dinamikası

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların sahə quruluşuna fikir versək, görürük ki, investisiya qoyuluşunun əksər hissəsi, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayeyə yönəldilmişdir.

Cədvəl 1.1
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	Cəmi min manat	o cümlədən:			
		daxili investisiya		xarici investisiya	
		min manat	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə
1995	227977,2	149268,0	65,5	78709,2	34,5
1996	644453,5	267584,6	41,5	376868,9	58,5
1997	910237,4	308710,7	33,9	601526,7	66,1
1998	1102425,6	356115,0	32,3	746310,6	67,7
1999	928547,9	395237,3	42,6	533310,6	57,4
2000	967821,1	460287,7	47,6	507533,4	52,4
2001	1170820,3	437734,3	37,4	733086,0	62,6
2002	2106976,7	546041,7	25,9	1560935,0	74,1
2003	3786366,7	938329,2	24,8	2848037,5	75,2
2004	4922755,9	1323966,4	26,9	3598789,5	73,1
2005	5769876,3	2104904,8	36,5	3664971,5	63,5
2006	6234483,7	2901370,9	46,5	3333112,8	53,5
2007	7471189,9	4626695,8	61,9	2844494,1	38,1
2008	9944153,8	7702189,9	77,5	2241963,9	22,5

2009	7724944,8	6079921,8	78,7	1645023,0	21,3
2010	9905665,8	7499173,4	75,7	2406492,4	24,3
2011	12799061,3	10198978,3	79,7	2600083,0	20,3
2012	15 407 274,4	12 148 356,5	78,8	3 258 917,9	21,2
2013	17 850 815,7	13 178 868,0	73,8	4 671 947,7	26,2

Şəkil 1.3. İqtisadiyyata ümumi, daxili və xarici investisiyalar

Milli iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiya qoyuluşunun sahələr üzrə quruluş dinamikası cədvəl 1.2-də göstərilmişdir.

Investisiya fəaliyyətinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, hər bir müəssisənin, şirkətin, istehsal sahəsinin inkişaf etdirilməsinin strateji məqsədləri bilavasitə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, investisiya fəaliyyəti dedikdə, investisiyaların xalq təsərrüfatı sahələrinin əsas və dövriyyə fondlarının yaradılmasına, qiymətli kağızlara, elmi-texniki məhsullara, intellektual mülkiyyət hüquqlarına və qeyri-maddi aktivlərin əldə olunmasına yönəldilən

fəaliyyət növlərinin məcmusu başa düşülür. Qeyd edək ki, uzunmüddətli bir proses olan investisiya fəaliyyəti aşağıdakı növlərə ayrılır:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, qeyri-dövlət, müəssisə, idarə, təşkilat və qurumları tərəfindən həyata keçirilən özəl investisiya fəaliyyəti;

Cədvəl 1.2

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsi (fəaliyyətdə olan faktiki qiymətlərlə)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	2104904,8	2901370,9	4626695,8	7702189,9	6079921,8	7499173,4	10198978,3	12148356,5	13178868,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	24511,8	47538,6	215244,8	322861,0	256908,8	430031,0	436884,8	643140,7	561931,4
Sənaye	826118,7	1251763,8	1915295,1	2238272,9	1821595,3	2358938,2	3245055,0	3371737,3	3503941,4
Mədəncixarma sənayesi	520614,5	598636,5	920699,0	974624,8	816832,5	1068960,2	1350186,5	1364231,8	1228983,9
Xam neft və təbii qaz hasilatı, bu sahədə xidmətlərin östərilməsi	519665,8	597909,3	914628,5	970579,8	809278,2	1052084,8	1127518,8	1328999,0	1202833,7
Emal sənayesi	79925,6	94613,9	297889,1	352121,7	332832,3	509049,7	847686,8	861131,0	888763,0
Qida məhsullarının istehsalı	19091,6	16513,8	32529,2	28049,5	31532,2	26003,3	46467,9	75297,4	160818,1
İçki istehsalı	3224,4	18223,3	18209,7	42197,6	31394,8	12148,6	41455,2	12175,7	16785,0
Tütün məmulatlarının istehsalı	8122,9	-	12568,3	6245,0	4300,7	32533,7	-	75434,0	22,1
Toxuculuq sənayesi	2190,2	4909,5	16374,1	2631,6	1507,0	9783,9	216,3	5712,1	10370,7
Neft məhsullarının istehsalı	26843,5	23537,8	41898,1	43872,4	33609,4	25410,6	48414,9	32524,3	25617,8
Kimya sənayesi	5303,4	3166,2	8493,0	6571,9	3676,4	1348,3	1455,7	1476,4	3530,6
Tikinti məmulatlarının istehsalı	9514,9	6124,9	29671,8	89306,1	35382,6	195237,4	139690,9	26686,1	43274,7
Metallurgiya sənayesi	25,2	2451,4	53569,5	27841,2	687,9	21520,5	100000,0	54379,0	51036,1
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	1443,1	112,1	62324,4	84278,5	154990,6	148959,1	294351,8	259141,2	366217,6
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	1081,5	3812,0	23,5	-	-	1080,0	9,9	32,1	2663,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	201407,9	419063,3	449871,3	560449,7	380657,8	399660,0	580720,5	474625,2	400306,7
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	24170,7	139450,1	246835,7	351076,7	291272,7	381268,3	466461,2	671749,3	985887,8

Ardı..

Tikinti	2585,4	4591,7	2047,8	55922,4	30412,7	52894,5	151614,2	389213,3	519717,2
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	81891,8	99734,0	95139,6	276779,9	234564,3	218164,0	298423,3	536427,8	517291,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	299421,7	462210,3	636943,3	1822578,1	1499773,0	2054008,9	2192698,4	2269183,5	3105874,4
Nəqliyyat	297745,0	460004,3	632515,8	1814600,7	1490536,5	2039663,5	2186444,0	2258405,0	3095591,6
Poçt və kuryer fəaliyyəti	1676,7	2206,0	4427,5	7977,4	9236,5	14345,4	6254,4	10778,5	10282,8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2708,8	11089,5	16201,0	20477,3	86010,7	221045,0	303696,5	138208,2	68536,5
İnformasiya və rabitə	140186,2	129930,5	160841,5	141677,4	140590,9	211965,9	268771,2	280119,4	200673,5
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1483,0	94,2	4063,6	15659,0	19042,0	14213,5	38741,0	77164,2	15483,5
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	561311,7	473403,8	488714,8	888376,4	851079,0	825402,1	942600,1	1390785,7	1205974,8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1783,3	1206,5	3736,2	1836,5	1530,2	11303,2	17105,4	8742,8	48280,3
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	19335,5	37807,7	17726,9	120319,5	51322,2	81672,3	230520,5	217160,9	254111,0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	61392,2	127713,8	628579,3	869955,4	548748,4	378163,4	760133,9	1065073,0	1368165,5
Təhsil	35451,0	100153,0	125626,6	293983,1	101442,5	140724,0	292286,9	794057,5	770347,7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	12929,9	82448,2	142316,5	298759,9	168539,2	163850,9	289430,3	254397,4	365920,2
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	24004,2	53358,9	162703,6	309649,6	232346,7	326867,4	723627,8	691443,6	619050,9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	9789,6	18326,4	11515,2	25081,5	36015,9	9929,1	7389,0	21501,2	53567,8

- Dövlət, hakimiyyət və idarəetmə orqanları, habelə dövlət, müəssisə, idarə və təşkilatları tərəfindən büdcələrin, büdcədənənar fondların, özlərinə məxsus və borc vəsaitin hesabına həyata keçirilən dövlət investisiya fəaliyyəti;

- Xarici vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya fəaliyyəti;

- Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən birgə investisiya fəaliyyəti.

Investisiya fəaliyyətinə təsir göstərən amilləri makrosəviyyədə təsir göstərən amillər (müəssisəyə görə bütün xarici amillər və mikrosəviyyədə təsir göstərən amillər (daxili amillər) kimi qruplaşdırmaq olar.

Makrosəviyyədə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi dərəcəsi;
- investisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatlığı;
- dövlətin investisiya fəaliyyətində iştirak dərəcəsi;
- iqtisadiyyatın səviyyəsi;
- büdcənin kəsirliyi;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişafının vəziyyəti və dinamikası;
- maliyyə-kredit siyasətinin təkmilliyi dərəcəsi;
- dövlətin iqtisadi, o cümlədən investisiya siyasəti;
- cəmiyyətdə sosial və siyasi vəziyyət;
- bazar münasibətlərinin təkmilliyi dərəcəsi;
- azad iqtisadi zonanın mövcudluğu;
- xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün şərait yaradılması;
- investisiya qoyuluşunun risk dərəcəsi;

- dövlətin kiçik və orta biznesin inkişafının müdafiəsi və sadalanan bu amillərdən çoxu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədarlıq və son nəticədə onların hamısı nəinki investisiya fəaliyyətinə, habelə ölkənin iqtisadiyyatla, onun strukturuna bütövlükdə təsir göstərir.

Investisiya fəaliyyətinin fəallaşdırılmasını müəyyənləşdirən əsas amil ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətidir. Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini isə ÜDM, ÜMM, milli gəlir, dövlət büdcəsinin həcmi və onun kəsir səviyyəsi, investisiyanın səviyyəsi, ixracın həcmi və onun strukturu və s. göstəricilərin dinamikası müəyyən edir.

Investisiya fəaliyyətinə mikrosəviyyədə təsir göstərən amillərə isə aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin həcmi (miqyası);
- maliyyə vəziyyəti;
- amortizasiya ayırmalarının hesablanmasında tətbiq edilən üsul;
- müəssisənin elmi-texniki siyasəti;
- investisiya siyasəti;
- təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi forması.

Investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə gəldikdə isə, qeyd edə bilərik ki, «Investisiya fəaliyyəti haqqında» 953 №-li 1995-ci il 13 yanvar tarixli qanunda onun məqsədi, forma və metodları geniş şərh olunur. Investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi struktur siyasətlə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir:

- vergitutma subyektləri və obyektlərinin, vergi dərəcələri və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi;
- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;
- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə respublikaya gətirilən istehsal-texnoloji təyinatlı avadanlıqların, maddi sərvətlərin əlavə dəyər vergisindən və gömrük rüsumundan qismən və ya tamamilə azad edilməsi;
- ayrı-ayrı regionlarda istehsal sahələrinin inkişafı üçün subvensiya, subsidiya, büdcə borclarının verilməsi;
- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərin görülməsi;
- mülkiyyətin dövlətləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;

- torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyən edilməsi;

- qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi;

- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbirlərin əksəriyyəti struktur siyasətin həyata keçirilmə vasitələri ilə eynilik təşkil edir. Bu, investisiya fəaliyyəti ilə struktur siyasətin qarşılıqlı əlaqəsindən xəbər verir.

Investisiya fəaliyyətini canlandırmaq, iqtisadiyyatı yüksəltmək, istehsalın səmərəliliyini artırmaq və sosial problemləri həll etmək üçün bütün təsərrüfatçı subyektlər üçün əlverişli şərait yaradılması üzrə dövlət tərəfindən yeridilən mərkəzləşdirilmiş tədbirlər kompleksinə isə dövlətin investisiya siyasəti deyilir.

Dövlətin apardığı investisiya siyasətinin nəticəsi kimi ölkəyə xarici investisiya qoyulmaları cədvəl 1.3.-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.3
Xarici investisiyalar (min manat)

Ölkələrin adı	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat	min manat
Cəmi	2241963,9	1645023,0	2406492,4	2600083,0	3258917,9	4671947,7	2241963,90	1645023,00	2406492,40	2600083,00	3258917,90	4671947,70
Böyük Britaniya	1025571,7	800891,6	1247238,5	1184544,1	1096545,9	1707357,4	1025571,70	800891,60	1247238,50	1184544,10	1096545,90	1707357,40
ABŞ	435075,0	301041,9	359383,1	385675,7	439798,5	560242,6	435075,00	301041,90	359383,10	385675,70	439798,50	560242,60
Yaponiya	225245,6	113147,1	180105,4	234413,0	332634,2	497817,8	225245,60	113147,10	180105,40	234413,00	332634,20	497817,80
Norveç	139034,2	70526,3	111866,2	131017,4	389664,9	515421,3	139034,2	70526,30	111866,20	131017,40	389664,90	515421,30
Türkiyə	147299,1	55929,2	95029,5	106294,3	211306,1	308231,9	147299,10	55929,20	95029,50	106294,30	211306,10	308231,90
Fransa	27648,8	40573,9	29451,0	45899,3	168102,3	156663,2	27648,80	40573,90	29451,00	45899,30	168102,30	156663,20
Çexiya Respublikası	31438,4	34581,3	216695,1	99993,8	128106,8	266338,2	31438,40	34581,30	216695,10	99993,80	128106,80	266338,20
İsveçrə	1690,3	25716,1	2185,4	6364,1	111,9	-	1690,30	25716,10	2185,40	6364,10	111,9	-
Cənubi Koreya	38476,5	12222,0	40225,1	28273,8	10703,2	21436,1	38476,50	12222,00	40225,10	28273,80	10703,20	21436,10
İran	15440,5	8480,1	-	-	80406,0	123787,7	15440,50	8480,10	-	-	80406,00	123787,70
Əfqanıstan	-	6791,3	-	-	-	-	-	6791,30	-	-	-	-
Birləşmiş Ərəb Əmir	3089,2	6487,9	390,6	-	-	-	3089,20	6487,90	390,6	-	-	-
Səudiyyə Ərəbistanı	4140,4	2549,8	4268,1	2740,0	18857,1	-	4140,40	2549,80	4268,10	2740,00	18857,10	-
Avstriya	968,6	2183,3	551,8	-	-	-	968,6	2183,30	551,8	-	-	-
Qazaxıstan	912,9	1824,1	-	-	-	-	912,9	1824,10	-	-	-	-
Rusiya	9914,7	864,2	1937,2	-	80406,0	128267,1	9914,70	864,2	1937,20	-	80406,00	128267,10
İtaliya	777,7	803,7	321,0	536,8	392,8	274,5	777,7	803,7	321	536,8	392,8	274,5
Almaniya	30099,1	300,5	700,0	5854,4	9991,4	-	30099,10	300,5	700	5854,40	9991,40	-
Hindistan	-	-	-	-	-	78989,8	-	-	-	-	-	78989,80
Lüksemburq	2280,5	-	11,1	74,3	12,0	10,8	2280,50	-	11,1	74,3	12	10,8
Sinqapur	560,8	-	-	201,0	82,8	18576,6	560,8	-	-	201	82,8	18576,60
Niderland	-	-	-	-	-	57452,1	-	-	-	-	-	57452,10
Finlandiya	506,9	-	-	-	-	-	506,9	-	-	-	-	-
Filippin	-	-	-	-	20544,1	-	-	-	-	-	20544,10	-
Beynəlxalq təşkilatlar	101793,0	160108,7	116133,3	368201,0	271251,9	231080,6	101793,00	160108,70	116133,30	368201,00	271251,90	231080,60

Investisiya siyasəti qarşıya qoyulmuş məqsəddən və ölkədə formalaşmış konkret iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Onlara aid edilə bilər:

- təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin seçilməsi və inkişafının müdafiəsi;
- ölkə məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin təminatlılığı;
- kiçik və orta biznesin müdafiəsi;
- ixrac istehsalının inkişafının müdafiəsi;
- milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafının təmin edilməsi;
- mənzil tikintisi proqramının reallaşdırılması. Investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi onun dəqiq reallaşdırma mexanizmi olmadan mümkün deyildir. Bir qayda olaraq, o, özünə aşağıdakıları daxil etməlidir:

- investisiyanın maliyyələşdirilməsinin etibarlı mənbə və metodlarının seçilməsi;

- real investisiya siyasətinin reallaşmasına cavabdeh olan orqanın seçilməsi;
- investisiya bazarının fəaliyyəti üçün zəruri olan normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- investisiyanı cəlb etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Son illərin təcrübəsi maliyyə resurslarının məhdud olduğu keçid iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasətinin ümumən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmasının daha məqsədəuyğun olduğunu göstərir:

1. Müxtəlif mülkiyyət formalarını inkişaf etdirməklə investisiya prosesini ardıcıl surətdə mərkəzləşdirmək;
2. Investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmək üçün daxili mənbələrin rolunu artırmaq;
3. Mərkəzləşdirilmiş investisiya hesabına müəssisələrə fəal dövlət köməyi etmək;
4. Rəqabət əsasında məhdud mərkəzləşdirilmiş investisiyalar əsasında regional məqsədli proqramların reallaşmasına nail olmaq;
5. Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin məqsədli istifadəsi üzərində dövlət nəzarətini gücləndirmək;

6. Xarici kapitalın milli iqtisadiyyata cəlb edilməsini artırmaq üçün onun hüquqi-normativ bazasını daha da təkmilləşdirmək;

7. Investisiya qoyuluşlarının dövlət və kommersiya mənbələri hesabına birgə maliyyələşdirilməsi təcrübəsindən geniş istifadə etmək;

8. Azərbaycanın daxili imkanlarından maksimum istifadə etməklə, investisiyaların maliyyələşmə mənbələrinin strukturunda respublikamızın xüsusi çəkisinin artırılmasına nail olmaq;

9. Respublikamıza birbaşa xarici investisiya qoyuluşunun strukturunda neft sektoruna onun ümumi həcmi azaltmaq şərtilə, bütün mənbələr hesabına qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun həcmi kəskin artırılmasına nail olmaq;

10. Azərbaycanın strateji istiqamətlərdə iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün investisiya qoyuluşu və məhsulların pay bölgüsündə respublikamızın iqtisadi mənafeyini gözlənilməsinə nail olmaq.

Bütün bunlar respublikada dünya təcrübəsini nəzərə alaraq investisiya siyasətinin çevik olmasını və onun strukturunun təkmilləşdirilməsini tələb edir.

FƏSİL 2. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANI İQTİSADİYYATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın milli iqtisadi strukturun müasir inkişafının tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Azərbaycanda 1996-cı ilin ikinci yarısından başlanan iqtisadi islahatlar uğurla davam etməkdədir. Ölkədə bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşdırılması, özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi və yeni yaranmaqda olan mülkiyyət formalarının inkişafına təkan vermək istiqamətində ardıcıl işlər aparılır. İqtisadi islahatların ən vacib üsürü olan struktur islahatları və dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi son aylarda vüsət almaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə bəzi strukturlarına görə bir-birini təkrarlayan nazirlik, idarə və komitələrin əsasında Yanacaq və Energetika Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi kimi çox vacib iqtisadi idarəetmə strukturları yaradılmışdır. Belə dövlət idarəetmə orqanlarının yaradılması iqtisadi siyasətin vahid mərkəzdən müəyyən edilməsinə, onların əlaqələndirilməsi və daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Yeni idarəetmə strukturları bütövlükdə idarəetmə sisteminin çevikliyini və şəffaflığını təmin etməklə özəl bölmənin də inkişafını tənzimləyə biləcəkdir. Belə ki, hələ sovet dövründə ittifaq tabeliyində olmuş, bu gün əslində heç bir nazirliyə tabe olmayan onlarca müəssisə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir və həmin müəssisələrdə istehsalın təşkili prosesində müxtəlif çətinliklərin aradan qaldırılması onların işini canlandıracaqdır. İstər dövlət, istərsə də özəl müəssisələrdə boşdayanmaların qarşısı alınacaq, xüsusən istehsalla məşğul olan müəssisələrin işini canlandırmaq üçün əlavə imkanlar yaranacaqdır. Həmçinin aparılan struktur islahatları sayəsində dövlət büdcəsindən təxsisatlara da xeyli qənaət ediləcək, ayrılan vəsaitlər istehsal sahələrinin inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, bütövlükdə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldiləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının bazar münasibətlərinə keçidə doğru tutduğu tarixi yol böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklər təkcə keçmişin ağır irsi ilə

deyil, həmçinin yenidənqurma illərində buraxılmış ciddi səhvlərlə də bağlıdır. Belə ki, müttəfiq respublikaların yerində yaranmış suveren milli dövlətlər onilliklər ərzində SSRI-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksi adlandırılan çərçivədə xalq formalaşmış, əvvəlcə birgə tənəzzülə və böhrana, sonra durğunluğa düşər olmuşdular.

Onların hər birində tam dövlət və kooperativ mülkiyyəti, həddindən artıq inhisarlaşmış iqtisadiyyat, qeyri-sağlam struktur, təsərrüfat rəhbərlərində himayədarlıq əhval-ruhiyyəsi, istehsalın iqtisadi-sosial nəticələrində məsuliyyətsizlik, işçilərdə xroniki əmək passivliyi, sahiblik hissini olmaması və s. mövcuddur. Adları çəkilən əlamətlərlə yanaşı, gərginliyi artıran digər pozucu münasibətlərin, artmaqda olan inflyasiyanın, dövlət büdcəsində kəsirliliyin, əhalinin maddi rifah halının minimum yaşayış səviyyəsindən aşağı düşməsi də nəzərə alınmalıdır.

Belə bir vəziyyətdə qarşıda yeni sistemin və bazar iqtisadiyyatının yaradılması, beynəlxalq əmək bölgüsünə üzvi surətdə inteqrasiya olunmaq kimi mühüm proqram vəzifələr durur.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bütün dövlətlərdə bazara keçid eyni cür olacaq. Əksinə, fərqlər labüddür. Fərqlər ilk növbədə yerli şəraitin xüsusiyyətləri və iqtisadi-sosial inkişafın qeyri-bərabər olması ilə bağlıdır. Formalaşma prosesinə, həmçinin, hər bir respublikanın milli, tarixi və mədəni ənənələri də öz təsirini göstərir.

Iqtisadi-sosial inkişaf sahəsində tərəqqi və başlıca məqsəd iqtisadi amillərin maddi, mənəvi və sosial tələbatların uyğun nisbətini tələb edir. Buna görə də onlar, bu və ya digər ölkələrin istehlak standartı əsasında deyil, hər bir milli dövlətin inkişafının iqtisadi-sosial tələbi nəzərə alınmaqla formalaşmalıdır. Sadəcə olaraq, hər bir ölkənin istehlak standartını digər ölkəyə şamil etmək düzgün deyil.

Qarışıq mülkiyyətin bazar iqtisadiyyatına keçidi bir anda baş vermir, milli və xarici amillərlə şərtlənən uzun sürən prosesdir. Bunun üçün müasir infrastruktur, kadr hazırlığı, ictimai mentalitet, nəhayət, ən başlıcası isə, milli təsərrüfatın rəqabət qabiliyyəti olmalıdır. Keçid dövründə, ilk növbədə, milli iqtisadiyyatı qorumaq tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Respublikada yaranan şərait, bazar münasibətlərinin formalaşması, xalq təsərrüfatının müqəddəs strukturla yenidən qurulması vəhdət halında həyata keçirilməlidir. Təkcə istehsalı inhisarsızlaşdırmaq deyil, rəqabətin inkişafına və azad sahibkarlığa təsir göstərə bilən obyektiv şərait yaradılmalıdır.

Maddi-texniki və təbii resursların istehsalçıların əsiri vəziyyətində Azərbaycan çox qala bilməz. Ona görə ki, belə vəziyyət iqtisadi və sosial suverenliyi böyük şübhə altına salır. Azərbaycan real müstəqillik qazanmaq üçün bütün əsaslı, kardinal məsələlərin həlli yollarında sərbəst seçmə imkanına malik olmalıdır.

Respublikanın xalq təsərrüfatının perspektivdə nəzərdə tutulan struktur dəyişiklikləri əsas strateji məqsədi təşkil etməli, gələcəkdə yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsini təmin edə biləcək fəaliyyət sahələrinə maksimum dərəcədə fikir verilməlidir.

Xalq təsərrüfatı strukturunun müasir vəziyyətini aşağıdakı qaydada təsvir etmək olar:

- istehsalın strukturu son dərəcə deformasiyaya uğrayıb, istehlak məhsulları istehsalı və xidmət sferasının zəif inkişafı ilə investisiya sferasının uzlaşmaması;

- iqtisadiyyatın məsrəf xarakterliliyi, texnologiyanın aşağı səviyyəsi və resursların birbaşa itkisi, ətraf mühitə həddən artıq təzyiqli şərtləndirir; iqtisadiyyat xeyli dərəcədə idxaldan asılıdır, onun ixrac potensialı çox zəifləyib.

Buna görə də bu gün struktur siyasətinin əsas vəzifəsi resursların iqtisadiyyatın istehlak bölməsinin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi, texnologiyanın keyfiyyətə yeniləşdirilməsi və uzunmüddətli inkişafa təsir göstərə biləcək mənbələrin yaradılmasından ibarətdir:

- keçid dövründə struktur dəyişiklikləri, struktur yenidənqurulmasının həlli yalnız bazar mexanizmi vasitəsilə mümkündür. Bununla belə, indi dövlət struktur-investisiya siyasətindən imtina etmək olmaz.

- dövlətin struktur manevrlərinin yaxın (yəni 1,5-2,5), orta (3-5) və uzunmüddətli perspektiv dövrdə məqsəd, vəzifə və mexanizmlərini fərqləndirmək lazımdır.

Yaxın 1-2%-lə, yəni hazırlıq (keçid) dövründə artıq, izafi istehsal güclərinin çıxarılması və hal-hazırda azad və istifadə olunmayan resursların istehsala cəlb olunması məqsədəuyğundur.

Orta müddətin sonunadək bazar infrastrukturunun formalaşmasını başa çatdırmaq və əsas nisbətlərdə iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış strukturunu yaratmaq qarşıda bir vəzifə kimi durur.

Uzunmüddətli prespektiv dövrün vəzifəsi isə digərləri ilə bərabər texnologiyanın da köklü surətdə yeniləşməsi, ekoloji cəhətdən mühafizə olunan inkişaf tempinə keçirilməsidir.

Təbii ki, qısa müddətdə yeni iri əmtəə təklifi mənbələri qeyri-mümkündür. Tələbə təsir göstərmək, onu ciddi surətdə tənzimləmək zəruridir.

İctimai tələbin ixtisarı artıq dövlət xərclərinin, qeyri-səmərəli istehsalın, iqtisadiyyatın hipertonic inkişaf etmiş sahələri hesabına baş verməlidir. Bu ixtisar, ilk əvvəl, inzibati qərarlarla əlaqədar hərbi-sənaye kompleksi, investisiya sferası,ənənəvi geoloji-kəşfiyyat işlərinin, cari və əsaslı təmirinin və resursları qeyri-səmərəli istifadə edən digər sferalarda həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Yaxın, orta və uzaq məqsədli struktur siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət və müəssisələr tərəfindən investisiyalara tələbin balanslaşdırılması, onun investisiya kompleksinin resurs imkanlarına uyğunlaşdırılmasının əhəmiyyəti az deyil.

Yeni investisiya siyasətinin əsasında belə bir fakt durmalıdır ki, hal-hazırda həyata keçirilən istehsal tikintisinin xeyli həm xalq təsərrüfatı tələbatının son nəticələri baxımından, həm də resursların səmərəli istifadə olunması baxımından özünü doğrultmur. İstehsal təyinatlı obyektlərin böyük həcmi işləri inşaat gücləri və resurslarla təmin olunmadığına görə tikintinin müddəi 2-3 dəfə uzanır, nəticə etibarilə xalq təsərrüfatı resurslarının çoxmilyardlı məsrəflərinə səbəb olur.

İşə salınan və tikilməkdə olan istehsal güclərinin strukturu xammal, material və istehsal-texniki təyinatlı istehsal sahələrinin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Bu şəraitdə eyni vaxtda aparılan tikintilərin və istehsala əsaslı vəsait qoyuluşlarının

kəskin surətdə ixtisar edilərək, resursların bir hissəsi sosial proqramların reallaşdırılmasına və struktur irəliləyişlərinin aparılmasına yönəldilə bilər.

Əsaslı tikintinin səmərəsi olmayan istiqamətlərdə ixtisarı ilə yanaşı, bütün güc və resursların iqtisadiyyatın sosial yönündə inkişaf etdirilməsi vəzifələrinə cavab verə bilən, maksimum faydalı sferalarda cəmləşdirmək məqsəduyğundur.

Qısa bir müddətdə keçirilən dərin struktur maneələri eyni zamanda ciddi neqativ nəticələrə də səbəb ola bilər, xüsusilə:

- istehsal strukturunda "zəif vasitələr" resursların yenidən bölüşdürülməsi imkanlarını məhdudlaşdırır;

- bir sıra istehsal sahələrinin dayanması texnoloji əlaqələrin qurulmasına gətirib çıxarar;

- resursların struktur maneələri nəticəsində istehsaldan azad olan qüvvələr öz tətbiqi sferasını tapmaya bilər, iqtisadiyyat elmi-texniki və kadr potensialının bir hissəsini itirər və s.

Yuxarıda qeyd olunan və digər neqativ hallara yol verməmək məqsədilə struktur dəyişikliklərinin gedişatı istiqamətlənməli, nəzarət olunmalı və bir sıra xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Birinci, işlə təmin olunma, kadrların yenidən hazırlanması işçilərin təkrar öyrədilməsi sistemi yenidən qurulmalıdır. Sərbəst qalan maddi resurslar haqqında informasiya xüsusi kommersiya mərkəzlərinin məlumatlar bankında toplanmalı, onların vasitəsilə artıq avadanlıqlar, maddi ehtiyatlar və tullantılar reallaşdırılmalıdır.

İkinci, azad olunmuş maliyyə vasitələri və material resurslarının bir hissəsi iqtisadiyyatın "zəif vasitələr" in (tikinti materialları istehsalı, istehsal və sosial infrastrukturun inkişafı) ləğv olunmasına və istiqamətini dəyişmiş müəssisələrin saxlanmasına yönəldilməlidir.

Üçüncü, struktur maneələrinin neqativ təsirlərinin zəiflədilməsi ehtiyat güclərinin köməyi ilə aparılmalıdır. Həmin ehtiyatlar həm mövcud, həm yeni yaradılacaq, həm də azad olmuş güclərdə formalaşmalıdır. Texnoloji əlaqələrin

qırılması təhlükəsini kənarlaşdırmağın operativ vasitəsi kimi keçid dövründə istifadənin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Qısa müddətdə struktur məsələlərini həll edərkən, uzunmüddətli perspektiv iqtisadi artımı unutmaq olmaz. Bu məqsədlə islahatların həyata keçirilməsinin başlanması və iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında etibarsız məlumat əldə olunduqdan sonra isə uzunmüddətli struktur dəyişiklikləri proqramı hazırlanmalıdır.

Iqtisadiyyatın özünəməxsusluğu makrostrukturda daha açıq tərzdə təzahür edir. Bunların səviyyəsi isə on illər ərzində dəyişməz qalır. Bu, ilk növbədə, istehlak sahələrinin, qeyri-material tutumlu istehsalın inkişafının ziyanına ilkin resursların istehsalının və bütövlükdə, istehsal vasitələri istehsalının ekstensiv inkişafı ilə bağlıdır. Əmtəə-pul münasibətlərinin fəaiyyətinin maksimum məhdudlaşdırılması və bütün növ resursların (material, əmək, maliyyə) həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş qaydada bölgüsü və yenidən bölgüsü də öz təsirini göstərir.

Hal-hazırda iqtisadiyyatımızda "üçüncü dünya" ölkələrinə xas səmərəlilik səviyyəsi, zəif rəqabət qabiliyyətli, qiymət disproporsiyalı, bütövlükdə dünya bazarı tələblərinə cavab verməyən ənənəvi sferalar da az deyil. Təsərrüfatın əsas bölmələrinin inkişaf səviyyələri arasındakı dərin disproporsiyalar elmi-texniki tərəqqinin nəticəsinin və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi bazarında mütərəqqi strukturun formalaşmasını ləngidir.

Hazırda iqtisadiyyatın makrostrukturunda olan çətinliklər ölkədə maliyyə problemi ilə bazar münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Bu da özünü iqtisadi dövriyyənin ayrı-ayrı sahələrdə manatın qeyri-bərabər təminatında təzahür edir. Buna görə də maliyyə bazarının liberallaşdırılması inflyasiya ilə nəticələnir.

Mövcud iqtisadi strukturun mühüm xüsusiyyətlərinə bir çox məhsullara, xidmətlərə, xüsusilə, ilkin resurslara təklifin məhdudluğunu da aid etmək olar.

Göstərilən məhdudiyyət yaxın dövrlərdə bir sıra əmtəə bazarlarının inkişaf imkanlarını labüd surətdə limitləşdirəcək. Çünki resurs qoruyucu texnologiyanın tətbiqi və resurs istehlakının alternativ üsulları zəif inkişaf edib, idxal olunan və mövcud resurs-normal qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur. Mütərəqqi struktur irəliləyişlərini, həmçinin, formalaşmaqda olan bazar infrastrukturunun zəif inkişafı da ləngidir.

Nəhayət, bazar prinsiplərinə əsaslanan xalq təsərrüfatı strukturunun yenidən qurulmasının həyata keçirilməsinə institusional xarakterli müxtəlif məhdudiyyətlər də mane olur. Yeni idarəçilik orqanlarının formalaşması təbii olaraq totalitar dövlətçilik və sosial bərabərsizlik ideyalarının əlaqəsinə əsaslanan əvvəlki bürokratik strukturların qalıq və ənənələri ilə müşayiət olunacaq.

Suveren, müstəqil dövlət qurmaq məqsədini qarşıya qoyan Azərbaycan Respublikasının müasir tələblərə cavab verə bilən özünün milli iqtisadiyyatının struktur Siyasətini müəyyənləşdirmək üçün bəşəri dəyərlərə əsaslanan inkişaf etmiş dövlətlərin tarixi təcrübəsindən istifadə etməsi məqsədəuyğundur.

2.2. Respublikanın iqtisadi strukturun müasir vəziyyətinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatına keçid ilk növbədə struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Struktur dəyişikliyi, ilk növbədə, mülkiyyət formasının dəyişilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadiyyatı subyektlərinin fəaliyyət xarakterinin dəyişilməsi, istehsal prosesinin və əmək münasibətlərinin əsaslı şəkildə yenidən təşkili kimi başa düşülür. Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, struktur dəyişikliklərini həmişə mülkiyyət formasının dəyişilməsilə bağlamaq düzgün olmazdı. Belə ki, iqtisadi inkişafın gedişatında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri dəyişikliklərə uğrayır ki, bu da, ilk növbədə onların inkişafının qeyri-bərabər tempinin təsiri altında həyata keçirilir. Müasir mərhələdə ekstensiv inkişaf amillərinin bitməsi təkrar istehsalın intesivləşdirilməsinin, onun effektivliyinin artırılmasının əsas istiqaməti kimi struktur dəyişikliklərinin əhəmiyyətini artırır.

Struktur dəyişikliklərinin miqyasına və tempinə ilk növbədə, texniki tərəqqi və cəmiyyətin həyat şəraiti ilə şərtlənən bütün istehlak dinamikası təsir edir. Eyni zamanda, ETT bu tələbatların ödənilməsi, onların təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının keyfiyyət xarakteristikasına struktur dəyişikliklərinin aşağıdakı ümumi qanunauyğunluqları həlledici təsir edir.

- xalq təsərrüfatının yeni sahələrinin formalaşmasında və inkişafında ETT-nin rolunun artması;

- əmək vasitələrinin və iş qüvvəsinin kənd təsərrüfatı və sənaye arasında effektiv yerdəyişməsi, onların payının və eləcə də xidmət sferasının xeyrinə dəyişilməsi;

- yeni sahələrin əmələ gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar sənayenin sahə strukturundakı dəyişikliklər;

- daha mükəmməl və effektiv struktura malik iqtisadiyyatın formalaşmasında xırda və orta müəssisələrin rolunun və əhəmiyyətinin güclənməsi.

Struktur dəyişikliklərinin göstərilən qanunauyğunluqlarının, onların iqtisadi praktikada fəal təzahür etməsinin öyrənilməsi cəmiyyətin məcmu tələbatlarının

effektiv öyrənilməsinə yönəldilən xalq təsərrüfatının müasir, effektiv strukturunun yaradılmasına imkan verir.

Struktur dəyişikliklərinə təsir edən əsas amil ETT hesab edilir. Bu da ki, bir qayda olaraq, tələbatların ödənilməsinin əvvəlki üsullarının əməliyyatının azalması ilə, bir sıra hallarda isə yoxa çıxması ilə müqayisə olunur. Bu, bir tərəfdən, dəyişikliyə səbəb olur. Bunun da ki, mahiyyəti – yeni kəşflərin, yeni növ məhsulların və texnologiyaların tətbiq edilməsi, istehsalın strukturundakı xarici iqtisadi əlaqələrdəki dəyişikliklər hesab edilir. Digər tərəfdən bu proseslərin nəticəsi insanların tələbatlarındakı, "istehlak modeli"ndəki, dəyərlər sistemindəki, həmçinin, cəmiyyətin öz tələbatlarının strukturundakı dəyişikliklər hesab edilir.

Struktur dəyişikliklərinin mühüm amillərindən biri iqtisadiyyat sahələrində məşğul olanların ixtisas səviyyəsi hesab edilir. Ixtisas səviyyəsi texniki tərəqqinin inkişafına təsir edir, müasir texnika və texnoloji məsələlərin tətbiqi isə işçilərin ixtisasının yüksək səviyyəsini tələb edir. Məhz ixtisasın belə səviyyəsi işçilərə həyata keçirilən texniki-texnoloji prosesləri qiymətləndirməyə, yeni texnikanın yaradılmasına və bu sferadakı təcrübədən hasil edilən faydaları reallaşdırmağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, struktur dəyişikliklərinin vacib amillərindən biri də beynəlxalq əmək bölgüsü hesab edilir. Bu da ki, rəqabətlə əlaqədar bu prosesin iştirakçıları arasında faydanın bölüşdürülməsində dəyişikliklərə səbəb olur.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə baş verən dəyişikliklər, bir tərəfdən, rəqabət qabiliyyətli və yüksək məhsuldarlığa malik ixracatçıları özünə cəlb edir, digər tərəfdən isə, başqa ixracatçıların əvvəlki mövqelərini sarsıdır. Bu, bir qanunauyğunluqdur.

Struktur dəyişiklikləri elə bir dinamik prosesdir ki, bunun istiqamət və sürətini bütün hallarda qabaqcadan görmək mümkün deyil. Bununla yanaşı, dünya ölkələrinin təcrübəsində struktur dəyişikliklərin müxtəlif variantlarının mövcud olduğu sübut edilmişdir. Almaniyanın və digər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində görürük ki, xalq təsərrüfatı sahələrində sektorial dəyişikliklərin əsas istiqaməti bu

hipotezin proqnozu ilə uyğunlaşır, özü də ki, üç sektor tərəfindən uyğunlaşmaya nail olunması və ya nail olunmaması bir o qədər də vacib deyildir. Struktur hissələri üçün heç bir nəzəri və normativ cəhətdən əsaslandırılmış smeta yoxdur. Müəyyən edilmişdir ki, 60-70-ci illərə nisbətən Almaniyada son illər üçüncü dərəcəli sektordan axsamalar daha açıq özünü göstərir. Struktur dəyişikliklərinin tədqiqi göstərir ki; əgər peşəkar fəaliyyət yenidən qiymətləndirilərsə, xidmət sferasının əhəmiyyəti daha artmış olar. Bütövlükdə götürsək, xidmət sferasının funksiyalarının xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Iqtisadiyyatın həm ümumi xarakteri, həm də təşkilindəki dəyişiklikləri sektorial dəyişmədən çox introsektorial dəyişmə mənası kəsb edir. Əgər nəzərə alsaq ki, struktur dəyişikliyin bu cür formaları indikinə nisbətən gələcəkdə böyük əhəmiyyət kəsb edəcək, onda belə bir sual meydana çıxır: sektorial struktur dəyişməsi üçün buradan nə nəticə çıxır?

Bir neçə il ərzində sektorial struktur dəyişmə problemləri ilə daha intensiv məşğul olmaq lazımdır. Sektorial dəyişmələrin güclənməsi müəyyən istehsal funksiyalarının geri qalmasına səbəb olur ki, bu da sahələrin artımındakı böyük fərqlərdə təzahür edir.

Son illərdə müşahidə olunan struktur dəyişiklik nümunəsi xüsusən bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrində istehsal olunmuş məhsulun qeyri-mərkəzləşdirmə meylinin artmasıdır. Qeyri-mərkəzləşdirmə dedikdə, iri konsernin ayrı-ayrı müəssisələrə bölünməsi başa düşülür. Əvvəlki struktur dəyişikliyin inkişaf istiqaməti xarici iqtisadi təsirlə müəyyən olunurdu. Müasir informasiya və kommunikasiya şəbəkələrinin təkmilləşməsi bazarın şəffaflığını artırmaqla beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi prosesinin ilkin şərtlərinə çevrilirlər. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr məhsulların istehsalçıları kimi çıxış edir və ənənəvi sənaye ölkələrinin istehsalçıları ilə rəqabət aparırlar. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin tələbi də yüksəlir. Bu o deməkdir ki, dünya ticarəti artır və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin yeni satış imkanları da yüksəlir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsini nəzərdə tutan istehsal tsiklindən irəli gələn təkliflər inkişaf etmiş ölkələrin sənayeləşməsi ilə əlaqədardır. Əvvəl qeyd

etdiyimiz poladərilmə sənayesi buna misal ola bilər. Başqa bir misal kimi toxuculuq sənayesini göstərmək olar. Belə ki, toxuculuq sənayesinin təhlili göstərir ki, bu cür proqnozlar problem xarakteri daşıyır. Eləcə də standartlaşmış istehsal texnikası ilə zahirən irəli gedən köhnə sənaye texniki tərəqqi yolu ilə yenidən qurula bilər ki, bu da yalnız sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir.

Bazarın sənayeləşməsi yuxarıda nəzərdən keçirilən struktur dəyişikliyinə möhkəmləndirə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin sənayeləşməsinin beynəlxalq miqyasda struktur dəyişikliyinə istiqamətinə necə təsir edə bilməsi məsələsi açıq qalır. Yalnız bir məsələ aydındır ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün ənənəvi ixtisaslaşma nümunəsi zəifləyir. Lakin bu o demək deyil ki, ölkələr eyni cür inkişaf etməli və ümumi bərabərliyə gəlməlidirlər. Dünya təsərrüfatı bu gün belə bir haldan uzaqdır. Lakin onu da göstərmək olar ki, ayrı-ayrı bazarlarda inkişaf üstünlüyünə əvvəlkinə nisbətən az bir vaxtda nail olmaq lazımdır. Bu isə, öz növbəsində innovasiya yarışının güclənməsinə aparıb çıxarır. Nəticədə struktur dəyişikliyi nəinki ləngimir və əksinə, daha da sürətləndirilir.

Gələcək struktur dəyişikliyi, vahid meylin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Bir məsələ aydındır ki, struktur inkişaf nümunəsi müxtəlif olacaqdır. Ola bilsin ki, sektorial yanaşma öz əhəmiyyətini itirmiş olsun. Lakin iqtisadi siyasət baxımından sektorial dəyişmə öz əhəmiyyətini hər halda saxlayacaqdır.

Bazarın beynəlmilləşməsinin artması ilə əlaqədar kənardan struktur dəyişikliyi üçün təkanlar əmələ gəlir və onları proqnozlaşdırmaq və nəzarət etmək çətin olur. Ümumiyyətlə, struktur dəyişikliyi qismən müəssisə sferasına tərəf yerini dəyişir. Sahə üçün spesifik olan fərziyyə daha mühüm yer tutmur. Müxtəlif inkişaf istiqamətləri heç bir tərəfə meyilli olmur. Məhz bu cür yanaşma struktur dəyişikliyinə mürəkkəbləşdirir.

Ticarət sahəsində də struktur dəyişikliklərinin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan ölkələr üçün bu daha incə və mürəkkəb məsələdir. Xarici kapitalın tüğyan etdiyi ölkələr daha çox ehtiyatlı olmalıdır. Əgər əmtəə istehsalçısı ölkənin əsas tələbini ödəyirsə, həmin əmtəənin

ixracını qadağan etməyə bilər. Bu tələb isə ondan ibarətdir ki, standart və normaların qarşılıqlı qəbul edilməsi prinsipləri müəssisələrin sərbəst yer seçimi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə hər bir ölkə xarici iş adamlarının müəyyən icazəyə malik olduqları tərzdə onlara məhdudiyətsiz mədən və müəssisələrin açılmasına icazə vermək məcburiyyətində qalacaqdır.

Bu cür inkişaf bazarda tələb yaradır, struktur dəyişikliyi isə yeni təkan alır. Bunun struktur dəyişikliyinə, xüsusən də milli struktur siyasətinə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasına və ya gəməndirilməsinə təsirini qabaqcadan görmək çətindir. Ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf səviyyəsində fərqlər hələ böyükdür, ticarətdə struktur siyasətinə tələbat hər yerdə eyni deyildir. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı dövlət tədbirlərinin çoxcəhətliliyi müsbət və mənfi nəticələr verə bilər. Ölkələr arasında vahid bazar və iqtisadi fəaliyyətin tamamilə liberallaşdırılması tənzimlənmə probleminə yeni yanasmanı tələb edir. Bir ölkə üçün əlverişli olan norma və standartlar digər dövlətlərdə qəbul edilən zaman tənzimlənmənin səbəbləri öz-özlüyündə neytrallaşsa da, onun xarakteri dəyişir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı əzablı yollar keçib, indi nisbi sabitlik mərhələsinə daxil olmuşdur. İndi onun inkisafında keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Qiymətlərin liberallaşdırılması, təsərrüfat əlaqələrinin sərbəstliyi başa çatıb. Özəlləşdirmə prosesi özünün ikinci mərhələsindədir. Özəl sektorun payı ÜDM-da 50%-ə qədər yüksəlib. Maliyyə sabitliyi bərpa olunub. Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan üçün effektiv forma olduğu sübut olunub. Belə ki, qarşıda duran struktur dəyişiklikləri üçün yeni kompleks tədbirlər proqramı hazırlamaq zərurəti meydana çıxır.

Struktur yeniləşmənin əsas mahiyyəti köhnə formalaşmış səmərəsiz istehsalı bazar iqtisadiyyatı səviyyəsinə uyğun olaraq rəqabət qabiliyyətli və effektiv istehsalı çevirməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə istehsalın aşağı düşmə meyillərini dayandıraraq, yüksək tempə artan istehsal və istehlak tələbatını ödəmək, uyğun olaraq stabil iqtisadiyyat və ayrı-ayrı sahələrini böhran vəziyyətindən çıxarıb effektiv və rəqabətqabiliyyətli, dinamik inkişaf meylini təmin etmək lazımdır.

Sahələrarası və strukturunda keyfiyyət dəyişmələri tələbata uyğun olaraq, rəqabətə tab gətirən və əhalinin sosial tələbinə uyğun olaraq dəyişmə istiqamətlərini müəyyən edir. Təbii olaraq, bəzi fəaliyyət növlərinin məhvi və daha çox mütərəqqi strukturların yaranması zəruridir. Struktur dəyişikliklər və iqtisadi artım uzunmüddətli kapital tutumlu problemdir. Bu proseslərin sürət tempi bir sıra amillərin təsirindən formalaşır:

- İdarəetmə strukturlarının dəyişməsi, mülkiyyət münasibətlərinin yeni forması və qanunverici normativlərin sürətləndirilməsi və reallığı;
- Investisiya normaları, iqtisadiyyatın transformasiyasında kapital qoyuluşunun sürəti və effekti;
- dövlətin proteksionist siyasətinin parametrləri.

Azərbaycanda struktur dəyişikliklərin özünəməxsus spesifikasiyası vardır. İlk növbədə struktur dəyişikliklər sosial sahələrin və sosial tələbatın ödənilməsi üçün lazım olan tədbirlərin üstünlüyü ilə baş verməlidir. İkincisi, struktur siyasət xammal mənbəyi olan Azərbaycandan daha çox ilkin xammalın ixracına və hazır məhsulun idxalına gətirib çıxara bilər. Bu meyillərin aradan qaldırılması üçün investisiyanın tənzimlənməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Üçüncüsü, struktur siyasətin xarici ölkələrin maliyyə vəsaiti və daxili maliyyə resurslarının qıtlığı şəraitində, sərt maliyyə-kredit siyasəti daxilində özünəməxsus çətinlikləri və məhdudiyyətləri mövcuddur. Bu da, öz növbəsində əlavə emissiya siyasətini məhdudlaşdırır və maliyyə imkanlarını azaldır. Kapital qoyuluşunda inhisarçılıq meyillərini və kriminalizmi artırma bilər.

Keyfiyyətə yeni, effektiv iqtisadiyyatın yaradılması mərhələsi kimi 1998-2003-cü illərdə iqtisadiyyatın struktur siyasəti və iqtisadi artım konsepsiyası mövcud iqtisadi və sosial vəziyyətin nəzərdə tutulan istiqamətdə transformasiya layihəsi kimi qəbul olunur. Bu layihənin tərtibi və istifadə mexanizmi formalaşmış və meyillərin aktiv formada dəyişdirilməsi yollarını əhatə edir.

Struktur dəyişikliklərin və iqtisadi artım konsepsiyasının ilkin şərtini büdcə və vergi sahələrinin stabilləşdirilməsi və vergi yığıcı sahəsində normativ bazanın möhkəmləndirilməsi təşkil etməlidir. Bu gün bu siyasət dövlət büdcəsinin, yerli və

bələdiyyə büdcələrinin formalaşması və sahibkarlığın genişlənməsi ilə investisiya fəallığı üçün ilkin şərait rolunu oynayır.

Bu gün Azərbaycan şəraitində vergiyığmanın artırılması istehsal həcminin aşağı düşdüyü, maliyyə imkanlarının məhdudluğu şəraitində həyata keçirilməlidir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, vergi hədlərinin azalması ilə müəssisələrin istehsalı artırsa, o da perspektiv vergi yığmanın maddi bazasını artırır.

Büdcə gəlirlərinin artırılması, onun xərclərinin azalması büdcə kəsirinin, dövlətin maliyyə borclarının və onun xərclərinin azalmasına səbəb olur. Milli valyutanın sabitləşməsi və inflyasiyanın azalması faiz normasını azaldır, müəssisələrin maliyyə imkanlarının istehsala yönəldilməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində ödəmələr böhranının və maliyyə stabilləşməsi üçün müəssisələrin canlanmasına gətirib çıxarır. Kreditin ucuzlaşmasına nail olaraq müəssisələrin dövriyyə vəsaitinin artırılması üçün əsas yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dollarsızlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməlidir. İndi müəssisələr təsərrüfat fəaliyyətini dollar və manatın qarışığında inkişaf etdirirlər. Bu istiqamətdə milli manatın sabitliyi, ona inamın artırılması və manatla kapital qoyuluşuna daha çox stimul olmalıdır.

Ayrı-ayrı sahələrin dövlət təminatı məsələlərindən nisbətən uzaqlaşmaq meylli milli iqtisadiyyatda baş verməlidir. Amma sosial təminat məsələləri və istehlakçıların mənafeyini təmin edən mühüm tədbirlər olmalıdır.

Bu tədbirlər sosial effektiv baxımından qiymətləndirilib əsaslandırılır. O cümlədən, əhalinin gəliri və istehlakı dövlət tənzimlənməsi obyektı olaraq idarə olunmalıdır. Xüsusən, aztəminatlı insanlara yardım və minimal, standart həyat səviyyəsi üçün dövlət qarantı verilməlidir. Bu prinsiplər Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur dəyişiklikləri və iqtisadi artım proqramının əsas metodoloji və nəzəri əsasını təşkil etməlidir.

Uçot vahidlərinin Dövlət reyestrinin ümumi xarakteristikasının təhlilindən məlum olur ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatlar ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin say və tərkibinə təsir göstərmiş, islahatlarla əlaqədar olaraq yeni müəssisə və təşkilatlar yaranmış, dövlət mülkiy-

yətindən olan müəssisələrin bir hissəsi isə ləğv olunmuş, onların strukturunda dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni yaranmış uçot vahidlərinin 20402-sini topdan və pərakəndə satışı avtomobillərin, motosikllərin, məişət malları və şəxsi əşyaların təmiri; 5798-ini daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan; 8125-ini təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik; 5729-unu digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər və 1316-sını tikinti müəssisələri təşkil edir.

Bütövlükdə respublika iqtisadiyyatında fəaliyyət növləri istiqamətində kiçik müəssisələrin sayı 2.1 sayılı cədvəlin göstəricilərindən tam aydınlığı ilə görünür.

Cədvəl 2.1

Sənayenin sektorlarında kiçik müəssisələrin fəaliyyəti, (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	2117	2012	1944	1973	1829	1821	1804
o cümlədən:							
mədənçıxarma sənayesi	265	256	252	247	218	216	249
emal sənayesi	1643	1564	1486	1510	1420	1433	1388
elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	55	57	70	84	70	59	63
Su təchizatı;çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi	154	135	136	132	121	113	104
Mal və xidmətlərin buraxılışı, min manat	196686	220424	280654	243448	252301	243710	294252
o cümlədən:							
mədənçıxarma sənayesi	22466	26905	39380	35481	42381	50725	49377
emal sənayesi	162751	177064	222885	171208	183987	166230	203971
elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	7071	10060	12529	7576	11104	12854	15025
su təchizatı;çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi	4398	6396	5860	29184	14829	13901	25879
İşçilərin sayı, nəfər	28119	28197	21363	19387	16516	17885	20192

Ölkədə aparılan islahatlar nəticəsində dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin sayı daim azalır, onların fondları özəlləşdirilir və xüsusi sektora keçir.

Azərbaycan Respublikası özəlləşdirmə prosesinə əsasən ticarət və xidmət sahələrindən başlasa da, şübhə yoxdur ki, əsas ağırlıq mərkəzi istehsal müəssisələrinin üzərinə düşməlidir. İstehsal sahələri tezliklə dövlətsizləşdirilməzsə, rəqabətqabiliyyətli məhsul buraxılışı təmin edilməzsə, özəlləşdirmə gözlənilən səmərəni verməyəcəkdir. Bu prosesi həyata keçirmək üçün əhalinin hər bir

nəfərinə özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün çəklər paylanıb ki, bu da onların mülkiyyət paylarıdır.

Hazırda respublikada struktur dəyişikliklərinin aparılması, xüsusilə İqtisad İnkişaf Nazirliyi ilə əlaqədar özəlləşdirmə prosesinin qanunverici və normativ-hüquqi bazasında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməkdədir. Belə ki, "Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu Milli Məclisdə qəbul olunmuşdur və Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Bu proqram indi özəlləşdirmə sahəsində mühüm sənəddir.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, struktur anlayışı nəinki çoxsahəli və həm də çoxcəhətli bir problemdir. O, həm də məşğuliyyət strukturu ilə bağlıdır. Fikrimizcə, iqtisadi strukturla məşğuliyyət strukturu arasında səbəb-nəticə əlaqələri vardır. Çünki iqtisadi, xalq təsərrüfatı strukturu istər-istəməz məşğuliyyət strukturunu da müəyyən edir. Lakin bu sahədə də ayrı-ayrı müəlliflər arasında fikir birliyi yoxdur. Məsələn, bir sıra iqtisadçılar, o cümlədən, I.Zaslavski haqlı olaraq göstərir ki, bazar münasibətlərinə keçid dövrünün indiki mərhələsində əhali məşğulluğunun proporsiyaları işgüzar fəaliyyət sferalarının (ticarət, ictimai iş, maddi-texniki təchizat, kredit, maliyyə, sığorta) xeyrinə olaraq dəyişmişdir. Doğrudan da belə dəyişiklik bazar münasibətlərinin qanunauyğun nəticəsidir. Bununla belə, müəllif səhvən belə hesab edir ki, keçid dövründə əmək bölgüsündə baş verən modifikasiya nəticəsində sənaye sferasında sənətkarlıq iqtisadi strukturun bir ünsürü kimi reanimasiya olunmağa başlamışdır. O, həm də bu prosesi sosializmdəki bilavasitə ictimai əməkdən, ictimai və kollektiv mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə keçid adlandırır. Halbuki, kollektiv-səhmdar səciyyəli mülkiyyət formasını heç də əsl mənada xüsusi mülkiyyət adlandırmaq olmaz. Lakin müəllifin səhvi bilavasitə strukturla bağlı olan səhvlə məhdudlaşmır və səhv olaraq, postsovet ölkələrində qarışıq iqtisadiyyat sistemində, təsərrüfat ukladında xırda sahibkarlığın keçid dövründə müvəqqəti olaraq baş qaldırmasını bir növ müasir dövrün qanunauyğun halı kimi qiymətləndirir. Əvvəla, dünya ölkələrinin industrial və posindustrial iqtisadi inkişaf səviyyəsinə cəhd etdikləri bir şəraitdə xırda sənətkarlığı müasir iqtisadi struktur üçün səciyyəvi meyl kimi

qiymətləndirmək olmaz. İkincisi isə, bazar münasibətlərinə keçid yalnız və yalnız xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılması demək deyildir. Göstərdiyimiz kimi, dünya miqyasında müxtəlif tipli kollektiv mülkiyyət formaları da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu, bəlkə də sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatına keçməyin dünyəvi, planetar meyllərinin nəticəsidir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mülkiyyət plüralizmi və ona uyğun olaraq meydana çıxan təsərrüfat ukladları əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Həmin dəyişikliklər nəticəsində iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət bölməsinin nisbəti nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir.

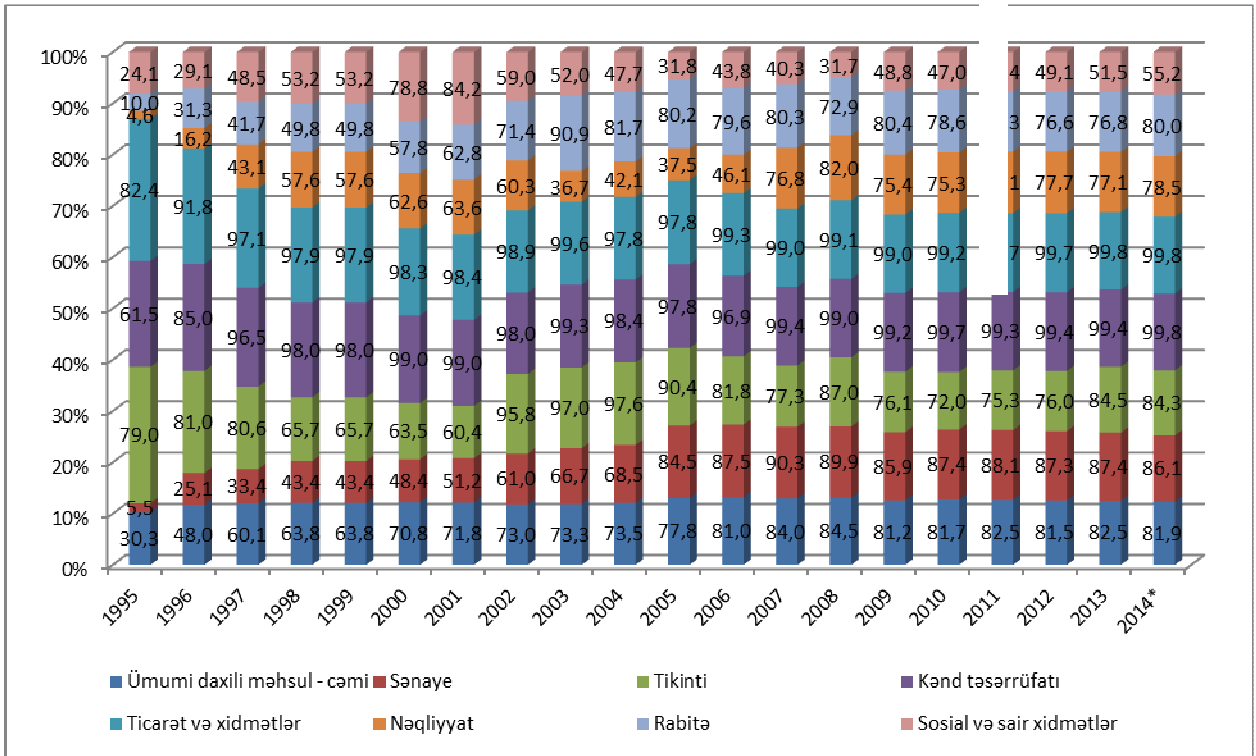
Iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sferalarında da qeyri-dövlət bölməsinin rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunur. Belə ki, hazırda sənaye istehsalının 26%-ə qədəri, kənd təsərrüfatı istehsalının 90%-indən çoxu, tikintinin 70%-i, əmtəə dövriyyəsinin 99%-ə qədəri, əhaliyə pullu xidmətlərin 71%-ə qədəri, avtomobil nəqliyyatı xidmətinin 70%-indən çoxu, xarici ticarət dövriyyəsinin 37%-ə qədəri qeyri-dövlət bölməsinin payına düşür.

Məşğulluq sferasında qeyri-dövlət bölməsi xüsusi yer tutur. Bütövlükdə, qeyri-dövlət bölməsində şəxsi-yardımcı təsərrüfatlar və qeyri-formal bölmə də daxil olmaqla 1 mln-a yaxın adam çalışır ki, bu da, respublikanın xalq təsərrüfatında çalışanların 1/3 hissəsini təşkil edir. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində işləyənlərin sayı 210 minə çatmışdır. Təbiidir ki, özəl bölmədə işləyənlərin qeyri-rəsmi sayı bundan xeyli yüksəkdir.

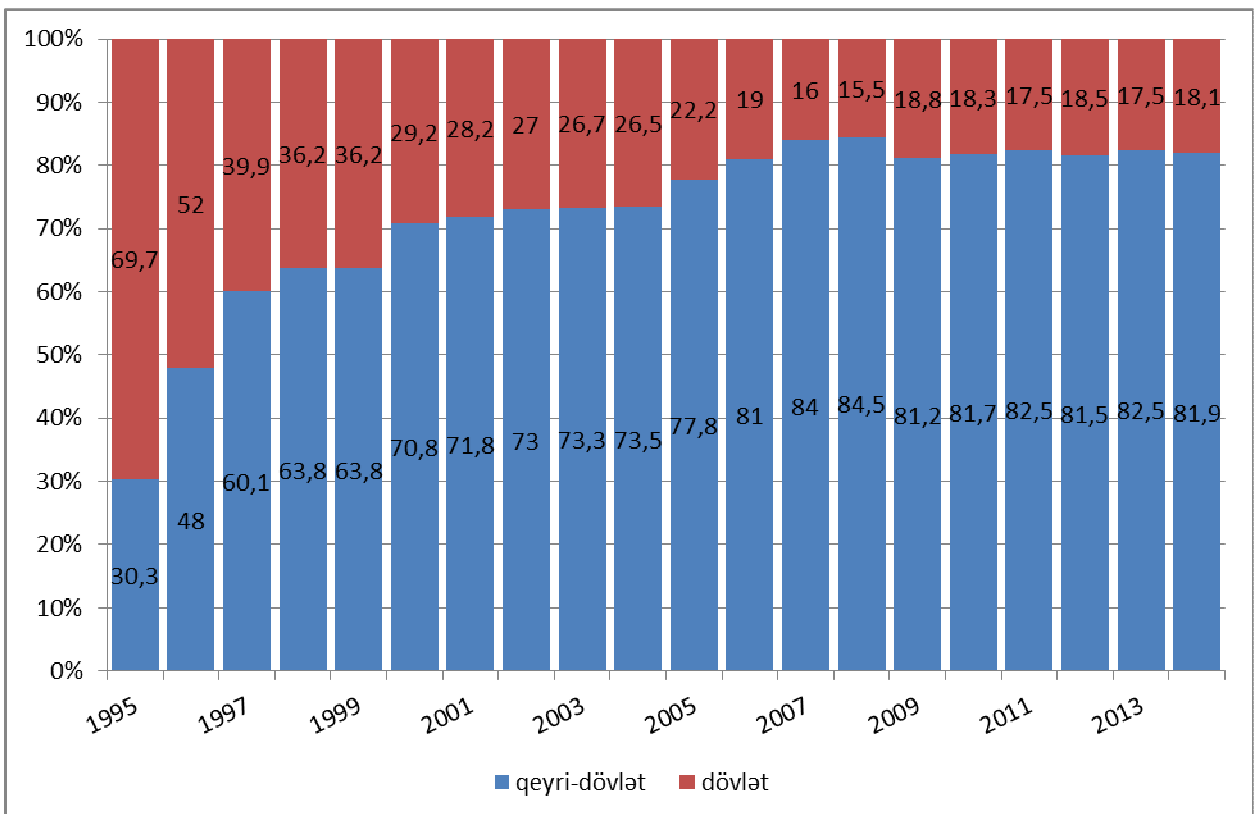
Son illər dövlət büdcəsinin formalaşmasında qeyri-dövlət bölməsinin payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bunu 2.1 və 2.2 sayılı şəkillərdə də görmək olar.

Aparılan islahatların nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi bölmənin çəkisi və rolu getdikcə artır, qeyri-dövlət bölməsinin istehsalı genişlənir və bu ÜDM-də öz ifadəsini tapır.

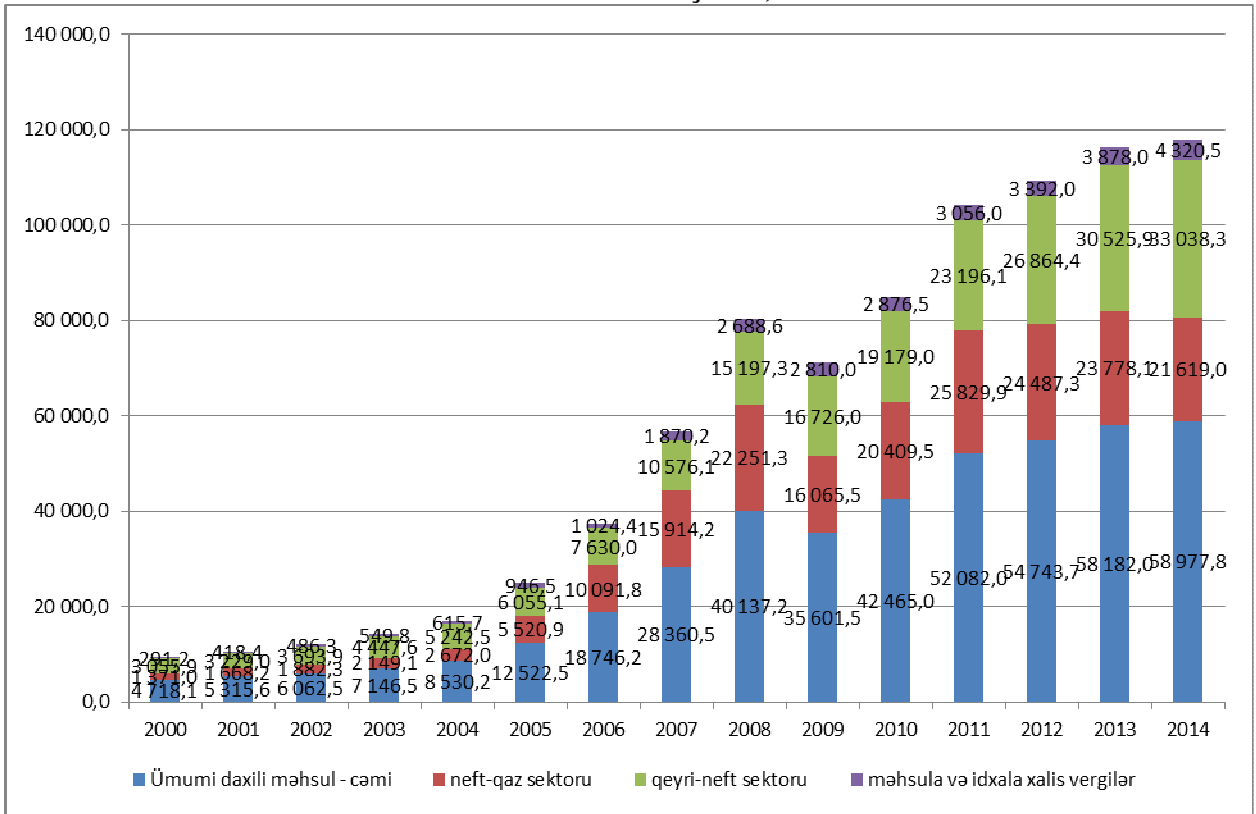
İsəlahatların aparılması üçün respublikamızda lazım hüquqi baza yaradılmışdır. İndi vəzifə yaranmış şəraitdən istifadə etməklə əzərdə tutulmuş tədbirləri tədricən həyata keçirməkdir.

Şəkil 2.1. Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə

Şəkil 2.2. Ümumi Daxili Məhsulda dövlət və qeyri-dövlət sektorlarının xüsusi çəkisi, %-lə

Şəkil 2.3. ÜDM-də neft və qeyri-neft sektorlarının həcmi, mlrd.manatla

1991-1995-ci illər ərzində iqtisadiyyatın sahələrində istehsal olunmuş Ümumi Daxili Məhsul hər il 13-20 azalırdısa, 1996-cı ildə onun fiziki həcm indeksi 1995-ci ilə nisbətən 1,3 faiz artmış və sonrakı dövrlərdə bu artım davam etmiş və ilbəil sürətlənmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə ÜDM-in artım sürəti 5,8 faiz, 1998-ci ildə – 10,0 faiz, 1999-cu ildə 7,4 faiz olmuş, 2000-ci ildə isə son 15 il ərzində ÜDM müqayisəli qiymətlərlə 77,4 faiz artmış və 2013-cü ilin operativ yekunlarına görə 58182, 0 milyon manat olmuşdur.

2013-cü ildə 2005-ci ilə nisbətən sənaye məhsullarının həcmi 50,8 faiz, kapital qoyuluşları 9,7 faiz, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 79,0 faiz, nəqliyyatda yükdaşıma xidmətlərinin həcmi isə 5,5 dəfə artmışdır.

2.3. Dövlətin regional struktur siyasəti və onun əsas xüsusiyyətləri

Regional strukturu, hər şeydən əvvəl, ölkə ərazisində istehsal qüvvələrinin yerləşməsini müəyyən edir. Hər bir ölkə bir-birindən çoxlu parametrləri ilə fərqlənən ərazilər məcmusunu təşkil edir. Söhbət istehsal faktorlarının, təbii sərvətlərin, əməyin və kapitalın ərazilər üzrə qeyri-bərabər bölünməsindən gedir.

Bu səbəbdən də iqtisadi tənzimləmədə xüsusi istiqamətin - regional siyasətin yaranması zərurətə çevrilir. Regional siyasət dedikdə, milli iqtisadiyyatda müəyyən ərazi-istehsal və sosial tarazlığa nail olmaq məqsədilə həyata keçirilən dövlət tədbirləri məcmusu nəzərdə tutulur. Regional siyasət, adətən, zəif iqtisadiyyata malik ərazilərin inkişafına kömək şəklində reallaşır.

Azərbaycanda sənaye potensialı əsasən Bakı-Abşeron regionunda cəmlənilmişdir. Bu isə iş qüvvəsinə, o cümlədən yüksək ixtisaslı iş qüvvəsinə tələblə təklif arasında disbalans yaratmaqla bərabər, ölkənin digər regionlarının iqtisadi inkişafını ciddi əngəlləyir və sosial-iqtisadi tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Halbuki rayonlarda istehsal, bir qayda olaraq, az məsrəflə başa gəlir. Burada xammalın və iş qüvvəsinin ucuzluğu ilə yanaşı əhəlinin həyat səviyyəsinin böyük şəhərlərə nisbətən aşağı olması da öz təsirini göstərir. Yerli əhali əsasən öz ərazisində istehsal olunan, nisbətən ucuz qiymətli məhsulu istehlak etməyə hazırdır. Lakin bu vəziyyətlərə baxmayaraq, nə yerli, nə də xarici investorlar rayonlarda sərmayə qoymağa meyl göstərmirlər. Bu, bir tərəfdən, rayonlarımızın iqtisadi potensialı barədə zəruri informasiyanın investorlara çatdırılmaması, digər tərəfdən, sərmayəçilər üçün yerlərdə cəlbedici iqtisadi mühitin yaranmaması ilə şərtlənir. Regional siyasət müəyyənləşdirilərkən bu məsələlərə diqqət artırılmalıdır.

Ölkənin bütün regionlarının inkişaf etdirilməsi, burada mövcud olan qeyri-ahəngdarlığı aradan qaldırmaq bu gün xüsusi diqqət və qayğı tələb edən problemlərdən biridir. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti, yeraltı və yerüstü sərvətlərin (qızıl, gümüş, mis, alunit, duz, gil, əhəng, çınqıl, sink, mərmər, travertin, zəngin mineral - mədən suları və s.) və turizmin imkanları onlardan səmərəli istifadə olunduqda bütün regionlarımızda sürətli iqtisadi inkişafı təmin

edə bilər. İpək yolunun bərpası, Bakı-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi isə bu sahədə daha geniş imkanlar yaradacaqdır. Hazırda dağ rayonlarının inkişafına dair, habelə Azərbaycanı yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üzrə hazırlanan proqramlar regionlarımızın bütün potensial imkanlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsini təmin edici tədbirlər nəzərdə tutur.

Regional siyasətdə aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəli tədbirlərdən istifadə edilir. Birinci, köməyə ehtiyacı olan ərazinin hüdudları müəyyən olunur. İkinci, bu regionun ixtisaslaşma konsepsiyası hazırlanır. Üçüncü, regional siyasəti reallaşdıran iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərinin konkret əlaqələndirilməsi təmin olunur.

Regional siyasətin əsasını bir neçə konseptual müddə təşkil edir. Əsas müddə istehsalın inkişafını maraqlandırmaq yolu ilə ərazilərin iqtisadi yüksəlməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Dövlət ilk növbədə ölkə ərazisinin ən zəif inkişaf etmiş ərazilərində istehsalın yaranmasına və genişlənməsinə, zərurət olduqda isə orientasiyalarının dəyişdirilməsinə kömək edir.

Regional siyasət müəyyənləşərkən nəzərə alınan daha bir meyar iqtisadi artımın regionlar üzrə tarazlaşma səviyyəsidir.

Mühüm meyarlardan biri də iqtisadi təhlükəsizlik və sabitlikdir. Regionlar iqtisadi bütövlüyə və öz-özünü təmin etməyə malik olmalıdır. Ayrı-ayrı regionların başqa ərazilərdəki və xaricdəki bazarlardan həddən çox asılılığı konyuktur dəyişiklikləri ehtimalını və onun lazım olmayan sosial gərginliklər törətmə imkanını artırır.

Struktur siyasətdən fərqli olaraq regional siyasətdə müqayisə və təhlil üçün daha çox imkan var. Regionları əhalinin sıxlığına, istehsalın inkişaf səviyyəsinə, işsizliyin miqyasına, alınan gəlirlərin həcminə və s. göstəricilərə görə konkret müqayisə etmək olar.

Regional siyasətdə rast gəlinən əsas problemlər aşağıdakılardır:

Əvvəla, ərazilərin imkanlarını bərabərləşdirmək siyasəti heç vaxt sosial və iqtisadi şəraitin tam üst-üstə düşməsinə gətirib çıxara bilməz. Regional siyasətdə mütləq bərabərliyə deyil, nisbi bərabərliyə nail olmaq məqsədi güdür. Əlbəttə, bu

cür iqtisadi münasibət heç də hamı tərəfindən, xüsusilə həmkarlar təşkilatları tərəfindən razılıqla qarşılana bilməz.

İkincisi, regional siyasətin struktur siyasətilə mürəkkəb asılılıqda olmasıdır. Onlar bir-birinin davamı ola bilər. Lakin ciddi ziddiyyətdə də ola bilərlər. Məsələn, əgər inkişaf etmiş və çoxsahəli iqtisadi regiondan söhbət gedirsə, onda strukturun yaxşılaşması regionun inkişafına da müsbət təsir edə bilər. Lakin məlumdur ki, bir çox regionlarda tarixən təşəkkül tapan monoprollik mövcuddur.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri və sənayenin iki şərti qrupa (yeni və köhnə sahələrə) bölünməsi ilə əlaqədar dövlətin yeni sahələrə köməyi müasir istehsalla daha çox bağlı olan regionlarda inkişaf impulsu güclənir. Eyni zamanda köhnə sahələrin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə əks proses – böhran və işsizliyin artması meyli güclənir.

Beləliklə düşünülmüş və kompromiss ruhlu regional siyasət ən düzgün yol olmaqla, müvəffəqiyyət gətirə bilər.

Bildiyimiz kimi, Sovetlər İttifaqının süqutu ərəfəsindən başlayaraq respublika iqtisadiyyatının dərin və uzunmüddətli tənəzzülü özünü müxtəlif sahələrdə göstərmişdir. Ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması, keçmiş sosialist ölkələrinin ümumi satış bazarının itirilməsi məhsul istehsalının aşağı düşməsinə doğuran ən mühüm amillərdən olmuşdur. Məlum proseslər nəticəsində 1991-1994-cü illərdə respublikada iqtisadi geriləmə meyli baş vermiş, ÜDM-in həcmi hər il orta hesabla 13-20% azalmışdır. 1995-ci ildə məhsul istehsalı 1990-cı il həcmindən 30%-ni təşkil etmişdir.

Amma cənab Heydər Əliyevin başçılığı ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “açıq qapı” siyasətinin aparılması inteqrasiya əlaqələrin genişləndirilməsi, özəlləşdirmə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın inkişafı və bu kimi məqsədyönlü tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən geriliyin qarşısı alındı və 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət geniş miqyaslı struktur dəyişikliklərini, onların idarə olunması və təmizlənməsi aspektini də aktual etmişdir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra sahələrdə əsaslı struktur dəyişikliklərində əks olunan islahatlar həyata keçirilmişdir. Öncə planlı iqtisadi sistemə xidmət edən bir sıra nazirlik, dövlət komitələri və baş koordinasiya təşkilatları ləğv olunmuş, onların bazasında yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun və sayca daha məhdud yeniləri yaradılmışdır. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi struktur dəyişikliklərini bir qədər də çevikləşdirmiş və nəticədə son 10 il ərzində dövlət idarəetmə strukturlarının sayı orta hesabla iki dəfədən çox azalmışdır.

Azərbaycanda struktur dəyişikliklərini tənzimləyən müasir idarəetmə sistemi nəzəri və praktik baxımdan hakimiyyət piramidasına uyğun tərzdə qurulur. Təşkilati strukturlar şəffafdır və bazar prinsiplərinə dolğun cavab verirlər (Əlbəttə, demək olmaz ki, struktur siyasətinin rəsmi açıqlanması özlüyündə iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında həlledici rola malikdir). Lakin mövcud iqtisadi təsəvvürlər və imkanlar baxımından bu hər bir dövr üçün çıxış nöqtəsi olmalıdır. Belə ki, struktur siyasətinin kifayət qədər açıqlanması, hər şeydən əvvəl, ən azı investorların, sahibkarların və bunlarla bağlı qurum və strukturların fəaliyyətində qeyri-müəyyənliyi məhdudlaşdırma və istiqamətləndirici faktor ola bilər.

Aqrobiznes strukturları formalaşdırmaq məqsədi ilə islahatlar həyata keçirilən bir iqtisadi məkanda kənd təsərrüfatının taxılçılıq, heyvandarlıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, tütünçülük, ipəkçilik, çayçılıq, üzümçülük yönümlü və ya ağırlıqlı inkişaf təkcə fermerlərin seçimi deyildir. Bu tələblər müxtəlif “proporsiyalarda” iqtisadiyyatın digər sektorlarına da aiddir. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə Yaponiyada 170000 fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərdiyi halda, dövlətin aqrobiznes siyasətinin (balıqçılıq sahəsi də daxil olmaqla) formalaşması və həyata keçirilməsi sahəsində çalışanların sayı yarım milyona çatır. Əlbəttə, bunu müəyyən mənada konkret bir ölkənin coğrafi və iqtisadi inkişaf modellərinin şərtləndirdiyi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirmək mümkündür. Lakin bu və digər bu kimi ölkələrin təcrübəsindən irəli gələn nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, aktiv struktur siyasəti iqtisadiyyatın strukturunun bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasının mütləq şərti olmasa da, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətli strukturunun formalaş-

masının zəruri amillərindəndir. Dövlət (dövlət strukturları) bu və ya digər sahibkarların fəaliyyətinin nəticələri ilə təminatlar verə bilməz (verməlidir), ancaq iqtisadiyyatın rəqabət potensialının və o cümlədən, beynəlxalq rəqabət reytinginin gücləndirilməsinə görə məsuliyyəti bölüşdürülməlidir.

İkincisi, iqtisadiyyatın sahə prioritetlərinin təsbiti iqtisadi inkişaf siyasətinin (proqramının) tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Həm iqtisad nəzəriyyəsində və həm də iqtisadi siyasət təcrübəsində bu məsələnin çeşidli həlli variantları məlum olsa da, həmin məsələnin istənilən seçim variantı həmişə “ixtilaflarla” müşayiət olunur. Buna görə də həmin prioritetlərin meyarları, metodologiyası və səmərəliliyi müxtəlif kompromislərə əsaslanmalıdır. Nəzərə alınması zəruri olan amillərin çoxluğundan məsələyə sistemli yanaşmaq məqsədəuyğundur və buna görə də onun geniş informasiya və analitik bazası yaradılmalıdır. İqtisadiyyatın miqyasından və prioritetlərin spektrindən asılı olmayaraq prioritetlərin “seçimi” selektiv xarakter daşmalıdır. Lakin bu, bütünlüklə və qismən də olsa, bürokratlar və sahibkarlar qrupunun mənafeələrindən doğmamalıdır.

İstənilən halda konkret prioritetlərin və onların meyarlarının şəffaflığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin prioritetlərin vaxt baxımından sabitliyi də aktual məsələlər sırasına aiddir. Bir qisim prioritetlər uzunmüddətli və onların digər qismi isə ortamüddətli xarakter daşıya bilər. Prioritetlərin “müddəti” məsələsi də müvafiq siyasətin predmeti olmalıdır. Bütün hallarda bu, özünün normativ-hüquqi təsbitini tapmalıdır. Məsələn, Türkiyə Respublikasında bunun əsas mexanizmi beşillik inkişaf planları hesab olunur.

Elektrik enerjisinin, qara metalın, süd məhsullarının və turizm xidmətlərinin struktur formalaşdırıcı və iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət potensialının formalaşmasında “rolunun” müxtəlifliyi məlumdur. Bunların konkret iqtisadi məkanlarda müqayisəli üstünlükləri də olduqca fərqlidir. İnkişaf strategiyası baxımından bu, “idxaləvəzləyən” və “ixracönümlü” prioritetlərin müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur. Azərbaycanın 2000-ci ildə idxalında ərzaq mallarının xüsusi çəkisi 18,9% (təqribən 210 mln. dollar) və ixracında material

yanacağıının, neft və neft emalı məhsullarının 85,1% təşkil etməsi özlüyündə həmin prioritetlərin spektrinin genişliyini şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, prioritetlərin seçimi və təsbiti mürəkkəb strateji məsələdir. “İdxaləvəzləyən” və “ixracyönümlü” prioritetlərin əlaqələndirilməsi isə daha mürəkkəb məsələdir. Təcrübə göstərir ki, ifrat idxaləvəzləmə modelinin inkişaf etdirilməsi son nəticədə milli (ölkə) iqtisadi sistemin idxaldan asılılığını daha da gücləndirir. Eyni zamanda, ifrat ixracyönümlü model isə daxili bazarın məhdudlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın dünya bazarından “asılılığının” güclənməsi ilə nəticələnir. İdxaləvəzləmə və ixracyönümlü modellərin əlaqələndirilməsi daha səmərəli hesab olunur. Azərbaycanda belə bir modelin ardıcıl inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradan amil əsasən neftdir.

Neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında başlıca “struktur formalaşdırıcı” amildir və gücləndirilməsi potensialı genişdir. Məsələ təkcə miqyaslı neft sektoru investisiyaları və “neft dollarının” iqtisadiyyatın digər sektorlarına investisiya mənbəyi kimi yönəldilməsi ilə məhdudlaşmır. Bunun çoxalma səmərəsi də ola bilər.

Artıq ölkənin neft sektoru ətrafında iqtisadiyyatın subkontrakt və xidmət (300 yerli və 400-ə qədər xarici təsərrüfat subyekti) sektoru formalaşmaqdadır. Eyni zamanda bəzi hesablamalara görə, neftlə əlaqədar investisiyalar 30%-dən az çərçivədə yerli məhsul və xidmətlərə tələbat artmışdır.

Geniş anlamda neft amili iqtisadiyyatda geniş inteopasiya funksiyasını da yerinə yetirə bilər. Bunun üçün neft sektoru ilə yanaşı iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafı da tələb olunur. Lakin mövcud şəraitdə bundan daha vacib məsələ həmin sektorların inkişaf strategiyasının açıqlanmasıdır. Bu, iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft sektorlarının asılılıq və tamamlanma vəziyyətinə gətirilməsinin və balanslaşdırılmış inkişafının ilkin zəruri şərtlərindən biridir.

Üçüncüsü, iqtisadiyyatın restrukturizasiyası məqsədilə struktur prioritetləri ilə yanaşı, onların reallaşması üçün ünvanlı tədbirlər və mexanizmlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu məsələdə iki cəhət xüsusilə diqqət çəkir. Əvvəla,

həmin tədbirlər əsassız olaraq ayrı-seçkilik hallarına gətirilməli və ya belə halları daha da gücləndirilməlidir.

Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın restrukturizasiyası mahiyyətə mikroiqtisadi və makroiqtisadi xarakter daşdığına görə mikroiqtisadi siyasətin makroiqtisadi tədbirlərlə ardıcıl surətdə əlaqələndirilməsi və konsolidasiyası məqsədəuyğundur. Daxili bazarı məhdud olan ölkələrdə buna ehtiyac daha böyükdür. Məlumdur ki, islahatları və iqtisadiyyatın restrukturizasiyası fərqli proseslərdir. Iqtisadiyyatın restrukturizasiyası keçid dövrü ölkələrində bazar islahatlarının tərkib hissəsinə çevrilsə də, mahiyyətə bu, iqtisadi prosesdir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın restrukturizasiyası tədbirlərinin iqtisadi inkişaf mexanizmində (məsələn, plan və proqramlarda) yer alması məqsədəuyğundur. Buna görə də iqtisadiyyatın restrukturizasiyası məhdud şəraitdə iki vektor üzrə həyata keçirilməlidir. Bu, restrukturizasiyanın müəssisə səviyyəsinə də aiddir.

Makroiqtisadi siyasətlə və ya onun bir sıra elementləri ilə bu sahədə həyata keçirilən mikroiqtisadi tədbirlər arasındakı “paralellik” aradan qaldırılmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda pul (monetar) siyasətin həyata keçirilməsi sahəsində olduqca fundamental əhəmiyyətli nəticələr qazanılmışdır. Eyni zamanda, pul siyasəti həm iqtisadi inkişafın şərti (ilkin şərtlərindən biri) və həm də nəticəsi (nəticələrindən biri) olduğuna görə səmərəli pul siyasəti adətən inkişaf edən pul siyasəti hesab olunur. Azərbaycanda bunun konturlarından birini monetar siyasətin və ya sadəcə, pulun iqtisadiyyatın restrukturizasiyanın təsirinin gücləndirilməsi təşkil edə bilər. Bəzi məlumatlara görə, dövriyyədə olan pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti respublikamızda 2000-ci ildə 6,9%, Rusiyada 16,5%, 90-cı illərin ortalarında ABŞ-da 50%, Yaponiyada 114-122%, Polşada 32-43% təşkil etmişdir. Ölkələrin makroiqtisadi siyasətindən və iqtisadi inkişaf modellərindən asılı olaraq pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti müxtəlif ola bilər. Lakin bu nisbətlər arasındakı fərqlər diapazonunu ciddi müzakirəsi məqsədəuyğundur. Bunu kredit siyasəti haqqında da söyləmək mümkündür. Iqtisadiyyatın restrukturizasiyasının makroiqtisadi institutlarından biri kimi fond birjasının bu sahədə aktiv fəaliyyət müstəvisinə gətirilməsi kredit siyasəti amilindən az əhəmiyyətli məsələ deyildir.

Dördüncüsü, Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatında və iqtisadi siyasət müzakirələrində ən az diqqət verilən, lakin iqtisadiyyatın restrukturizasiyasında ardıcıl surətdə aktuallaşan amil kimi texnologiyaların və innovasiyanın imkanları və rolu açıqlanmalıdır. Artıq əksər postsovet ölkələrində keçid dövrünün başlanğıcında bu sahədə mövcud olan insan resurslarını, intellektual potensialın və təşkilati infrastrukturlarının bazar iqtisadiyyatı mühitinə ən zəruri dərəcədə belə uyğunlaşdırılmaması (və ya uyğunlaşmaması) faktıdır və problemin əməli baxımdan müzakirəsi yeni texnologiyaların və innovasiya fəaliyyətlərinin iqtisadiyyatın real “strukturformalaşdırıcı” və beynəlxalq rəqabət reytinginin yüksəldici amilinə çevrilməsi üçün müvafiq hüquqi, iqtisadi, maliyyə, təşkilati və infrastruktur mexanizmlərin yaradılması ətrafında cəmləşdirilməsi məqsədəuyğundur. İEÖ-lərin təcrübəsindən belə faktda məlumdur ki, iqtisadiyyatın inkişaf edən texnologiyalara miqyaslı uyğunlaşdırılması və innovasiya (yeniləşməsi) potensialının gücləndirilməsi sistemli, məqsədli, ardıcıl və dinamik tədbirlər vasitəsi ilə mümkündür. Bu baxımdan və Azərbaycandakı mövcud “texnologiya” və “innovasiya” mühitini nəzərə alaraq milli texnologiya (və ya texnoloji inkişaf) siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bu, dövlətlə (dövlət strukturları ilə) sahibkarların universitetlərin və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq araşdırma potensialı mərkəzlərin əməkdaşlığına (iş birliyinə) əsaslanmalıdır. Mövcud şəraitdə iqtisadiyyatımızda formalaşmış “əmək-kapital-elm” əlaqəsi (və ya modeli) texnologiyaların inkişafını və yeni texnikanın tətbiqini kifayət qədər stimullaşdırmır və hətta bəzi istiqamətlərdə buna maneələr yaradır. Buna görə də yeni texnologiyaların inkişafı və innovasiyaların stimullaşdırılması mexanizmi sistem halına gətirilməli və şəffaf tələblər “bloku” ilə əlaqələndirilməlidir.

Müəssisələrin və xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın texnologiyaların inkişaf etdirilməsinə köməklik məqsədilə müəssisələrarası kooperasiya infrastrukturlarının yaradılmasının dəstəklənməsi məqsədəuyğundur. Bunun uyğun formaları texnoloji inkişaf mərkəzi, texnoloji inkişaf inkubatorlu və sair kimi modellər ola bilər. Burada diqqət çəkən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki,

texnologiya transferi və “araşdırma və inkişaf” modeli müxtəlif prosesləri əhatə etsə də, onların arasında əlverişli məkanlarda faydalı qarşılıqlı əlaqələr (təsirlər) formalaşır.

Araşdırma və inkişaf fəaliyyətlərinin nəticələrinin iqtisadiyyata tətbiqinə əlverişli amilləri formalaşdırmaq məqsədilə vençur (risk) kapitalı mexanizminin yaradılması real sürətdə əməli müstəviyə gətirilməlidir.

Beşincisi, Azərbaycan investisiyalarının mütləq həcminə və adambaşına göstəricisinə görə müstəqil dövlətlər məkanında aparıcı yerlərdən birini tutmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın restrukturizasiyasının zəruri və güclənməkdə olan amili kimi investisiya fəaliyyətləri radikal sürətdə aktivləşdirilməlidir. Kapital qoyuluşlarının həcmi respublikamızda 1995-2001-ci illərdə 5 dəfədən çox artmış və bunun nəticəsində kapital qoyuluşlarının ÜDM-ə nisbəti 1995-ci ildəki 10,7%-dən 2001-ci ildə 21,2%-ə çatmışdır. Bunun əsas hissəsi xarici investisiyalar hesabına olsa da, xarici investisiyalarda birbaşa investisiyaların xüsusi çəkisi, daxili investisiyalarda özəl sektorun payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. 2003-cü ilin birinci yarısında xarici sərmayəli müəssisələrin sayı 2921 olmuşdur. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, 1991-2002-ci illərdə Rumıniya iqtisadiyyatına xarici investisiyaların həcmi 9,2 milyard dollar, xarici investisiyalı müəssisələrin sayı isə 89000 olmuşdur.

Bütün bunlar əhəmiyyətli olsa da, iqtisadiyyatın radikal restrukturizasiyası baxımından yetərli deyildir. Bir tərəfdən, investisiya qaynaqları məhduddur. Məsələn, ilkin yığımların ÜDM-ə nisbəti 7,4% təşkil edir. Digər tərəfdən, mövcud qaynaqların istifadəsi mexanizmi kamil deyildir. Məsələn, əhalinin banklardakı ilkin yığımlarının ÜDM-ə nisbəti 1,7% təşkil edir. Bütün növ bank kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti Azərbaycanda 10%-dən aşağı olduğu halda inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici təqribən ÜDM-in ətrafında “fırlanır”. İlkin yığımlarla, investisiyalar arasında əlaqələrin xarakteri kifayət qədər aydınlaşdırılmışdır. Daxili bazarın məhdudluğu və xarici bazarlarda rəqabət etmək potensialını və “təcrübəsinin” aşağı olması üzündən xüsusilə emal müəssisələrində istehsal güclərindən istifadə problemi yaranır.

Bu problemin asan və birdəfəlik həlli modeli məlum deyildir. Ümumi formada problemin mahiyyəti investisiyaların həcminin artırılmasında, strukturunun təkmilləşdirilməsində və səmərəliliyinin yüksəldilməsindədir. Bunun üçün investisiya siyasəti səfərbəredici olmalı, onun məqsədləri, hədəfləri və mənbələri kifayət qədər açıqlanmalıdır. Potensial və real investisiya qabiliyyəti bütün müəssisələrin və təsərrüfat subyektlərinin investisiya proqramlarının hazırlanması özlüyündə aktual məsələ olsa da, bu problemi həll etmir. Bazar islahatları özlüyündə Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sektorlarında (xüsusilə neft və telekommunikasiya kimi sektorlardan kənarında) cəlbəedici və beynəlxalq rəqabət üstünlüklərinə malik investisiya mühitinin formalaşması ilə nəticələnməmişdir və buna görə də həmin mühitin radikal dəyişdirilməsi prioritet xarakter daşmalıdır. Həmin amillərin istifadə modelləri olduqca genişdir. Buna görə də mövcud şəraitdə mümkün variantların əsas məsələsidir.

Altıncısı, təbii inhisarların iqtisadiyyatın restrukturizasiyasında rolu gücləndirilməlidir. Bəzi hesablamalara görə ölkədə sənaye istehsalının 15-20%-i sənaye istehsal fondlarının orta illik dəyərinin 10-15%-i təbii inhisarların fəaliyyəti dairəsində cəmlənmişdir. Lakin təbii inhisarların “struktur formalaşdırıcı” rolu onların iqtisadiyyatdakı yerindən daha “güclüdür”. Bütün təbii inhisar sahələrində, xüsusilə də elektrik enerjisi sahəsində həm tarif mexanizminin islahatı və həm də rəqabət sferasının genişləndirilməsini nəzərdə tutan restrukturizasiya tədbirləri vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatın strukturuna təsir göstərmək mümkündür. Bilavasitə təbii inhisarların fəaliyyət seqmentlərinin rəqabət prinsiplərindən “azad” olması nəticəsində onların mallarının və xidmətlərinin tariflərinin tənzipləmə sferasına aid edilməsi həmin tariflərin bazarın tələblərinə uyğunlaşmaqdan azad etmir. Əksinə, tənzipləmə vasitəsilə tariflərin bazara uyğunlaşdırılması və az səmərəlidir. Buna görə də rəqabət məkanının genişləndirilməsi (mövcud şəraitdə mümkün olan genişləndirilməsi) şərti ilə tarif mexanizminin islahatı ən uyğun variant hesab olunur. Bu bir neçə istiqamətdə genişləndirilə bilər. Əvvəla, istehsalçıların xərcləri şəffaf prinsiplər və normativlər bazasında əsaslandırılmalıdır. İkincisi, xərclərin azaldılması zərurətə çevrilməli və stimullaşdırılmalıdır.

Üçüncüsü, tariflərin diferensiallaşdırılması əsaslandırılmalıdır. Məsələn, elektrik enerjisi tariflərinin səviyyəsinə görə sənaye istehsalının əhali istehlakına nisbəti Türkiyədə təqribən bərabər, Belçikada 3,1 dəfə, Fransada 2,7 dəfə və İspaniyada 2,5 dəfə aşağıdır. Postsovet ölkələrinin əksəriyyətində isə əhali istehlakı qrupu üzrə elektrik enerjisi tarifləri sənaye qrupundan xeyli aşağıdır. Azərbaycanda bu fərq təqribən 2 dəfədir və bunu şərtləndirən amillər təkcə sosial xarakter daşımır. Lakin bu gün iqtisadi və praktik baxımdan daha vacib məsələ “sənaye qrupu” ilə “kommersiya xarakterli qrupun” uyğunlaşdırılmasıdır. Nəhayət, elektrik enerjisi istehlakına bənzər sahələrdə “xidmətə və ya məhsula” qənaət stimullaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın rəqabət potensialı strukturu formalaşdığı halda ÜDM-in enerji tutumunun aşağı salınması bu və ya digər ölkələrin rəqabət üstünlüyü amilinə çevrilir.

FƏSİL 3. DÖVLƏTİN STRUKTUR SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Dövlətin struktur siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının modernizasiya və rəqabət potensialının gücləndirilməsinin, son nəticələrinin, əhalinin həyat şəraitinin və səviyyəsinin yüksəldirilməsinin fundamental amillərindən bir qrupu iqtisadiyyatın "hansı" və "necə" strukturunun formalaşması ilə bağlıdır. İqtisad elminin əvvəlki aktual problemləri sırasına aid olan bu məsələ son onillikdə daha da aktuallaşmışdır. Bunu şərtləndirən çeşidli səbəblər arasında Azərbaycanda struktur siyasətinin formalaşmasında nəzərə alınması zəruri olan və ya yan keçilməsi mümkün olmayan bir neçə cəhətin xüsusi vurğulanması məqsədəuyğundur.

Əvvəla, postindustrial inkişaf mərhələsinə keçid ardıcıl sürətlə çağdaş cəmiyyətin və iqtisadiyyatın xarakterik meyllərindən birinə çevrilir. Bununla əlaqədar artıq "yeni iqtisadiyyat" (new economy) anlayışı nəzəri iqtisadi və sosioloji araşdırmalarla yanaşı, rəsmi orqanların, məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisad Komissiyasının (UNECE) hesabatlarında da yer almaqdadır. "Yeni iqtisadiyyatın" məzmununu açıqlamaq məqsədilə "xidmət iqtisadiyyatı" və ya "xidmət hökmranlıqlı iqtisadiyyat", "informasiya" və ya "bilgi", "çəkisiz" (weightless) və ya "materialsızlaşmış" (dematerialized) iqtisadiyyat anlayışları ortaya atılmışdır. Bu anlayışlardan hər birinin nə qədər dəqiq olub-olmaması, həmin anlayışlar qrupunun (blokunun) iqtisadiyyatda baş verən postindustrial xarakterli prosesləri nə dərəcədə ifadə etməsi məsələlərinə varmadan qeyd etmək lazımdır ki, bunun iqtisadiyyatın strukturunda miqyaslı təzahürləri müşahidə olunur. Bu və ya digər ölkədə iqtisadiyyatın strukturu iqtisadi inkişaf səviyyəsini mütləq şəkildə ifadə etməsə də, həmin göstəricilər arasında ciddi asılılıq var. Dünya Bankı mütəxəssislərinin hesablamalarına uyğun olaraq 2011-ci ildə ümumi daxili məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisinə görə ABŞ-da (Yaponiyada) kənd təsərrüfatı məhsulu 3 faiz (3 faiz), sənaye məhsulu 36 faiz (37

faiz) və o cümlədən emal sənayesi 15 faiz (29 faiz) və xidmətlər sektoru 79 faiz (69 faiz) təşkil etmişdir. Bu göstəricilər Türkiyədə (Hindistanda) kənd təsərrüfatı üzrə 11 faiz (18 faiz), sənaye - 16 faiz (15 faiz), emal sənayesi - 26 faiz (19 faiz), xidmətlər - 66 faiz (56 faiz) olmuşdur.

Şübhəsiz ki, iqtisadiyyatın strukturu və onun dinamikası olduqca geniş spektrdə amillərin təsiri altında formalaşır. Bu sahədəki meyllərin ümumi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, ÜDM-də kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi bu və ya digər dərəcədə, lakin davamlı surətdə azalmaqdadır. Belə ki, bütövlükdə dünya miqyasında 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulunun ÜDM-in xüsusi çəkisi 6 faiz, sənaye məhsulunun 37 faiz və emal sənayesinin - 29 faiz, xidmətlərin payı isə 62 faiz təşkil etmişdir. Bu faktların iqtisadi nəzəriyyədə dəyərləndirilməsi birmənalı deyildir. Dünya miqyasında postindustrial inkişaf meyli ciddi surətdə güclənsə də, dünyanın industrial və postindustrial "regionlara" bölgüsündəki nisbətlər demək olar ki, dəyişilməz olaraq qalır.

Problemin bu baxımdan vacib cəhətlərindən biri də bilavasitə xidmətlərin strukturunda radikal dəyişikliklərlə və xüsusilə də informasiyanın "struktur formalaşdırıcı" rolunun güclənməsi ilə bağlıdır. Belə bir fikir müzakirə orbitinə çıxarılmışdır ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafının bəlli bir mərhələsində, məsələn, ABŞ-ın şəraitində, istehsalın artımı, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, inflyasiya və məşğulluq arasında fundamental əlaqələr transformasiyaya uğrayır. Bu tezis ətrafında müxtəlif səpkili fikirlər söylənilməkdədir. Lakin belə bir fakt məlumdur ki, ABŞ-da 90-cı illərin ikinci yarısında əmək məhsuldarlığının artımının üçdə iki hissəsi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı hesabına təmin edilmişdir. Bu, iqtisadiyyatın strukturunun ənənəvi xammal-resurslarının azalması və informasiya-resurslarının artması hesabına "yungülləşməsinə" ifadə edən göstəricidir. Ölkələrin rəqabət potensialını şərtləndirən əsas amillər «bloklarından» biri iqtisadiyyatın bu seqmentində formalaşır.

İkincisi, güclənən qloballaşma milli (ölkəvi) iqtisadi «struktur formalaşdırma» prosesinin ümumi və intensivləşən amilinə çevrilir. Eyni zamanda, xüsusilə keçid mərhələsində olan hər bir ölkənin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşması «yolu» iqtisadiyyatın resstrukturizasiyasından keçir. Bu və ya digər ölkədə həmin prosesin necə dərk edilməsindən və dəyərləndirilməsindən asılı olmayaraq qloballaşma prosesi ardıcıl surətdə dönməz xarakter alır (ən azı mövcud təsəvvürlər baxımından). Bu məsələnin geniş yayılmış bəsitləşdirilmiş dəyərləndirilməsi bunun sadələşdirilməsinə gətirmir və buradan irəli gələn geniş problemlər spektrinin həllinə köməklik göstərmir. Həmin prosesin dönməzliyi nə qədər gerçəklikdirsə, ardıcıl inkişaf siyasəti həyata keçirən və keçirməyə cəhd göstərən (xüsusilə keçid dövrü və inkişaf etməkdə olan) ölkələrin buna uyğunlaşması da bir o qədər zərurətdir. Bu tezisi Azərbaycana tamamilə şamil etmək olar. Məsələ ondadır ki, qloballaşma prosesi özlüyündə bu prosesin «daşıyıcılara» və «uyğunlaşanlara» bölgüsünü aradan qaldırmır. Bu və ya digər ölkənin bu «bölgüdə» yeri dəyişə bilər. Lakin bütövlükdə götürüldükdə, həmin «bölgü» mövcud təsəvvürlər baxımından keçici xarakter daşımır.

Hazırda «qloballaşmaya uyğunlaşma metodlarının» tərkibi və nomenklaturası geniş müzakirə olunur. İqtisadi baxımdan Azərbaycan üçün problemin bütün aspektləri aktualdır. Bunun mütləq «pozitiv» modelləri olmadığı kimi, mütləq «neqativ» modelləri də yoxdur. Bu sahədə səmərəli addımların atılması sistemli və ardıcıl seçimə bağlıdır. Bunun üçün miqyaslı araşdırmalar aparılmalı və variantlar hazırlanmalıdır. Həmin aspektlərin ən əsaslarından bir qrupu struktur siyasətində ifadə olunmalıdır. Məsələn, neft Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı, «struktur formalaşdırıcı», qloballaşma şəraitinə uyğunlaşma və milli rəqabət potensialı amilidir. Bəlkə də bu amilin əhəmiyyəti və rolu (potensial rolu) hələ sistemli şəkildə kifayət qədər dəyərləndirilməmişdir. Buna baxmayaraq, həmin amillə məhdudlaşacaq bütün problemləri həll etmək mümkün deyildir. Ekspertlər tərəfindən milli rəqabət qabiliyyətinin 400-ə yaxın meyarı müəyyənləşdirilmişdir və buna müvafiq surətdə də ölkələrin rəqabət reytingi qiymətləndirilir. Təcrübə göstərir ki, rəqabət potensialı iqtisadiyyatlar qloballaşma mühitinə səmərəli

uyğunlaşır. Eyni zamanda qloballaşma şəraitinə uyğunlaşan iqtisadiyyatlar rəqabət reytingini yüksəldir.

Üçüncüsü, keçən əsrin 30-cu illərindən dəbdə olan «yetişmək», «çatmaq» (catch up) inkişaf modeli demək olar ki, artıq əks tərəflərdən dəyərləndirilməkdədir. Bu, əvvəla, onunla izah olunur ki, toplanmış təcrübələr və nəticələr (Avropa, Rusiya, Cənubi-Şərqi Asiya) müxtəlif ümumiləşdirmələrə imkanlar açır. Məsələn, Cənubi-Şərqi Asiyada 90-cı illərdə baş vermiş maliyyə-iqtisadi böhranın səbəbləri bilavasitə «yetişmək» modelinin təbiətindən irəli gəlməsə də, həmin böhran bu modelin daxilən məhdudluğunu üzə çıxardı. Digər tərəfdən isə, belə bir modelə praktiki maraq (bəlkə də bir çox hallarda kifayət qədər əsas olmadan) güclənməkdədir. Bu maraq nə qədər güclü olsa da, zəruri təminatlar (iqtisadi, maliyyə, intellektual, texniki) yaradılmadan həmin model asanlıqla ideoloji şüara çevrilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur strategiyasının formalaşmasında «yetişmək», «çatmaq» inkişaf modelinin dəyərləndirilməsi inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan və keçid dövrü ölkələri arasında fərqlərin (müəyyən vaxt meyarı nəzərə alınmaq şərtilə də) aradan qaldırılması baxımından deyil, verilmiş (və ya təsəvvür olunan) imkanların faydalı istifadəsi baxımından dəyərləndirilməsi, onların istifadə mexanizmlərinin müzakirəsindən daha aktualdır. Onillik təcrübə göstərir ki, bu yönümlü müzakirələrin artımı ilə hazırlanmış real tədqiqat xarakterli təkliflər arasında böyük fərqlər var.

Inkişaf etmiş ölkələr tək-cə yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmamışlar və bunun tənzimləmə mexanizmləri sistemlərini də formalaşdırmışlar. Belə ki, hazırda ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiya birlikdə dünya milli gəlirinin 62 faizinə malikdir. Onlar arasında dünya ticarətinin 80 faizi gerçəkləşir, həmin ölkələr beynəlxalq investisiyaların 85 faizini təmin edir, dünya intellektual potensialının 97 faizinə sahibdir və yüksək texnologiyalı məhsulların 90 faizindən çoxunu istehsal edir. Dünya iqtisadi, intellektual və texnoloji baxımdan iki qeyri-bərabər «məkana» bölünmüş və bu «məkanların» qarşılıqlı asılılığı olduqca qeyri-bərabərdir. Məsələn, Rusiyada, Qazaxıstanda və ya Azərbaycanda formalaşmış hər hansı bir şirkət müəyyən bazar segmentində ABŞ şirkətlərinin güclü rəqibinə

çevrilə bilər. Lakin Rusiya, Qazaxıstan və ya Azərbaycan iqtisadiyyatının ABŞ iqtisadiyyatının rəqibinə çevrilməsi ən azı mövcud təsəvvürlər baxımından qeyri-mümkündür.

Dördüncü, iqtisadiyyatın struktur restrukturizasiya problemi daha çox (dünyanın müəyyən bir regionu baxımından) bazar islahatları ilə əlaqədar aktuallaşmışdır. Bu qrupa aid olan ölkələrin hamısında bazar iqtisadiyyatı islahatlarının fundamental prinsipləri eyni olsa da, islahat proqramlarında «struktur» problemi olduqca müxtəlif «proporsiyalarda» təsbit olunmuşdur. Makro-maliyyə sisteminin formalaşmasına yönəldilmiş, özəlləşdirmə və digər institusional islahat tədbirləri fəvqündə, sovet iqtisadi fikrində formalaşmış ənənəvi «struktur problemi» islahatların, xüsusilə, bu prosesin ilk mərhələsində, «arxa» plandakı məsələlər sırasına keçmişdir. Başqa sözlə, keçid dövrü ölkələrində iqtisadiyyatın restrukturizasiyası bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşmasının zəruri tərkib hissəsi olsa da, heç də bütün ölkələrdə bu, islahat proqramlarının və ya tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi təsbit (və ya kifayət qədər təsbit) olunmamışdır.

Bunun yetərli dərəcədə olmasa da, zəruri izahı mümkündür. Rəsmiləşdirilmiş çərçivəyə salınmasa da, hətta nüfuzu bu beynəlxalq təşkilatların ekspertləri səviyyəsində belə bir yanaşma geniş yayılmışdır ki, ən yaxşı struktur siyasəti (əsasən sahə prioritetləri baxımından) həmin siyasətin olmamasıdır. Bunun siyasi və ya metodoloji (həm siyasi və həm də metodoloji) prinsiplərdən və tələblərdən irəli gəlməsi məsələsinə varmadan, bazar iqtisadiyyatı gerçəklərinə və xüsusilə də keçid dövrü ölkələrinin bazar iqtisadiyyatının «funksional imkanlarına» uyğun gəlmədiyini qeyd etmək lazımdır. Ümumi şəkildə götürüldükdə, struktur siyasətinin həyata keçirilib-keçirilməməsi müzakirə predmeti deyildir. Eyni zamanda, bunun hansı metodlarla həyata keçirilməsi həmişə həm iqtisad nəzəriyyəçilərinin və həm də siyasətçilərin müzakirəsindədir. Bu müzakirələr iki əsas xətt üzrə hazırda da davam etdirilir. Bir tərəfdən, iqtisad nəzəriyyəsi sistemində struktur probleminin dəyərləndirilməsilə bu dəyərləndirilmələrin gerçəkləşdirilməsi arasında fərqlər aradan qalxmamış və bu keçici xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, ölkələr arasında inkişaf modellərinə görə fərqlər olduqca

əhəmiyyətlidir və bunun «struktur probleminin» əsaslarının formalaşmasında nəzərə alınmaması qeyri-mümkündür. Əgər bütün ölkələr eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsinə (bu, praktiki baxımdan qeyri-mümkündür) yetişsələr belə, bütün ölkələr üçün mütləq univensal inkişaf modelinin formalaşması gerçəklik xaricində olardı. Belə ki, inkişaf modelləri arasında fərqlər təkcə iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı fəaiqlərdən irəli gəlmir.

Keçid dövrü ölkələrində, əslində bazar islahatlarının həyata keçirilməsi prosesində iqtisadiyyatın sahə quruluşunun restrukturizasiyası baş vermişdir. Bunun bu qrupa daxil olan bütün ölkələr üçün olmasa da, bir sıra xarakterik cəhətləri var. Əvvəla, sahə prioritetləri bilavasitə və ardıcıl iqtisadi siyasət predmetinə çevrilmədən iqtisadiyyatın sahə restrukturizasiyası baş vermişdir. Şübhəsiz ki, nəticə baxımından bu proses bazar mühitinə uyğunlaşma istiqamətində baş vermişdir. Bu, ilk növbədə, bazar şərtlərini, tələblərini və onun qaydalarını formalaşdıran qanunvericilik bazasında fəaliyyət göstərən müəssisələr, fərdi sahibkarlar, banklar və digər maliyyə-iqtisadi və xidmət sistemlərində, ÜDM strukturunda, idxalın və ixracın quruluşunda ifadə olunur. Məsələn, 2013-cü ildə Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə belə olmuşdur: sənayenin və tikintinin payı 57,1 faiz, kənd təsərrüfatının - 5,4 faiz, nəqliyyat və rabitənin – 15 faiz, sosial və qeyri-formal xidmətlərin 16,6 faiz, ticarət və ictimai iaşənin - 6,8 faiz, məhsula və idxala vergilər - 6,9 faiz olmuşdur.

Buradan müvafiq mal və xidmət qruplarının, fəaliyyət sahələrinin mövcud bazar (daxili və xarici) şərtlərinə uyğunlaşdığını (ümumi şəkildə olsa da) söyləmək mümkündür. Lakin bu nəticələr, onların hansı xarakter daşımından asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın restrukturizasiyasının həyata keçirilmə metodlarını ifadə etmir. Postsosialist ölkələrin hamısında bazar islahatlarının başlanması dövründə iqtisadiyyatın bəlli bir strukturu olmuşdur. Bu strukturun rekonstruksiyası, modernizasiyası özlüyündə planlı təsərrüfat sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidin «daxili məntiqi» baxımından, prinsip kimi bazar islahatlarının zəruri tərkib hissəsi olmaya bilər. Ancaq planlı təsərrüfat sistemində formalaşmış

iqtisadiyyatın strukturu bazar məkanına uyğun olmadığı (bunun dərəcəsi müxtəlif ola bilər) və bazar islahatları həyata keçirildiyi dövrdə məqsədli struktur və restrukturizasiya tədbirləri həyata keçirilmədiyi hallarda, bazar islahatlarının təsiri altında istər- istəməz iqtisadiyyatın restrukturizasiyası baş verir. Heç də təsadüfi deyildir ki, keçid dövründə makroiqtisadi islahatlar, özəlləşdirmə, kiçik və orta sahibkarlığın (KOS-ın) inkişafı, qismən inhisarsızlaşdırma və sair bu kimi tədbirlər iqtisadiyyatın restrukturizasiyasına da xidmət etmişdir. Bu islahatların və ya islahat tədbirlərinin hər biri ayrılıqda iqtisadiyyatın restrukturizasiyası «metodu» kimi də dəyərləndirilə bilər. Təcrübə göstərir ki, həmin metodların iqtisadiyyatın restrukturizasiyasına təsiri heç də həmişə gözlənilən nəticələr vermir. Məsələn, özəlləşdirmə dövlət əmlakının özəl mülkiyyətə verilməsi kimi reallaşdırıldıqda, həmin prosesdə hakimiyyət-mülkiyyət əlaqələrinin xüsusi formaları yarandıqda bu təsirin çərçivəsi son dərəcə məhdud olur. Buna görə də yuxarıda göstərilən hallarda restrukturizasiya siyasətinin «passiv» restrukturizasiya siyasəti kimi qiymətləndirməsi daha məqsəduyğundur. Burada diqqəti çəkən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın restrukturizasiyası həmişə səmərəli və arzu edilən olmur. Ümumiyyətlə, bu məsələnin dəyərləndirilməsi son dərəcə «ixtilaflıdır». Bir sıra keçid dövrü, xüsusilə postsovet ölkələrində milli-müstəqil dövlətlərin formalaşması və bunun nəticəsində iqtisadi məkanların dəyişməsi də özlüyündə təsirli «restrukturizasiya» amili rolunu oynamışdır.

3.2. Azərbaycanda iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun formalaşdırılması problemləri və həlli yolları

Makrosəviyyədə ölkə iqtisadiyyatının səmərəli strukturunu formalaşdırmaq olduqca mürəkkəb, çətin və məsuliyyətli vəzifədir. Belə ki, iqtisadiyyatın strukturunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması müvafiq şərtlərə istinad edən və çoxlu amillərin təsirinə məruz qala bilən uzunmüddətli və mürəkkəb prosesdir. Birmənalı qeyd etmək olar ki, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı düz xəttə uyğun inkişaf etmir, tənəzzüllü, böhranlı, eləcə də, inkişaf meylli, sıçrayışlı dövrlərlə müşayiət olunur.

Iqtisadiyyatın fəaliyyətinə, onun çoxşaxəli inkişaf perspektivlərinə bilavasitə təsir göstərən amillər sırasında struktur böhranı xüsusi rol oynayır. Məhz struktur böhranları iqtisadiyyatda səmərəli yolların axtarılmasını, köhnə iqtisadi struktura yenidən baxılmasını, iqtisadiyyatın idarə olunması və tənzimlənməsində yeni metodların, mexanizmlərin tapılmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Yeni iqtisadi sistemə keçən müstəqil Azərbaycanın keçid dövrü üçün səciyyəvi olan iqtisadiyyatı da struktur böhranı ilə üzləşmişdir və bunun bəzi spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri doğuran səbəbləri belə təsnifləşdirmək olar: inzibati-amirlik təsərrüfatçılıq sistemindən miras qalan ifrat inhisarçılıq, əvvəllər mövcud olan çoxşaxəli iqtisadi əlaqələrin pozulması, xarici iqtisadi əlaqələr istiqamətinin yeniləşməsi, iqtisadi proseslərin idarə olunması və tənzimlənməsindəki dəyişikliklər, bazar münasibətlərinə istinad edən sistemin formalaşmasının ilk dövrlərində iqtisadiyyatın ifrat "sərbəstləşməsi", xarici bazarlara müstəqil çıxışın əldə edilməsi, makroiqtisadi proseslərin istiqamətinin dəyişdirilməsi, respublika hökumətinin düşünülmüş xarici iqtisadi inteqrasiya siyasətinin formalaşdırılması və s. səbəblər müstəqilliyin ilk illərində dövrüyyəyə buraxılmış milli manatın alıcılıq qabiliyyətinin çox sürətlə aşağı düşməsinə gətirib çıxarmış, bunun nəticəsində inflyasiya prosesi idarəolunmaz vəziyyətə düşmüş, iqtisadiyyatda struktur böhranı daha da dərinləşmiş, iqtisadiyyatın xammal yönümlü resurs ixracı istiqamətini daha da gücləndirmişdir.

Keçmiş SSRI dövründə az əhəmiyyətli, xüsusi texniki və texnoloji yeniliklər tələb etməyən, lazımsız, standart çeşidli istehlak malları istehsalına üstünlük verən müəssisələrin yaradılması isə keçid dövründə struktur böhranını daha da qabartmışdır. Belə sahə və müəssisələrin yaradılmasına olan sürətli meyl bütövlükdə istehsalın maddi-texniki, texnoloji bazasının da zəifləməsinə səbəb olmuşdur. İstehsalın qeyri-ixtisaslaşdırılmış strukturunun yaranması resurslara üstünlük verən ekstensiv təkrar istehsalı gücləndirirdi. Nəticədə ölkənin nəinki istehsal, həmçinin qeyri-istehsal sferası da iflic vəziyyətində idi. Bu isə, öz növbəsində, makroiqtisadi inkişafı ləngidirdi.

Deyilənlərdən çıxış edərək, struktur böhranını birtərəfli nəzərdən keçirmək olmaz, təhlildə sistemlik və təsərrüfat mexanizminin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi təmin olunmalıdır. Ona görə də struktur böhranı - iqtisadi sistemin yalnız ayrı-ayrı elementlərini deyil, bütövlükdə sistemi əhatə edən böhranın xüsusi növüdür.

Sözsüz ki, "iqtisadiyyatın strukturu" və "struktur böhranı" anlayışları bir-biri ilə üzvi əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə öyrənilməlidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilən struktur siyasəti, bundan irəli gələn strateji vəzifələr eyni olmur. Eyni zamanda aparılan islahatların prioritet istiqamətləri, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin metodları da çoxşaxəlidir. Belə olduğu halda, makroiqtisadiyyatın transformasiya prosesinin obyektiv və subyektiv amilləri transformasiya qanunauyğunluqlarının, prinsiplərinin işlənməsini, nəzəri və metodoloji əsaslarının ümumiləşdirilməsini zərurətə çevirir.

Burada əsas məsələlərdən biri makroiqtisadi strukturda böhran təzahürlərinin aradan qaldırılması vəzifələrinin və təkrar istehsal səviyyəsində aşkara çıxarılmış formal-real və real-formal ümumiləşdirmələr arasında aydın görünən ziddiyyətlərin həll olunması üzrə taktiki tədbirlərin işlənməsinin müəyyən edilməsidir.

Hazırda respublika iqtisadiyyatında həyata keçiriləcək islahat tədbirləri struktur dəyişikliklərinin qanunauyğunluqlarından irəli gəlir ki, bunları ani

əlaqələrə deyil, iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasının uzunmüddətli prosesi kimi əks etdirən xüsusiyyətlərə aid etmək olar.

Qanunauyğunluqlar tək-cə iqtisadiyyatda əsas kapitalın quruluşuna deyil, həm də müəyyən texnomühitin şəklini dəyişən əlaqələrin, istehsal amillərinin məcmusunu müəyyən edən təşkilati-iqtisadi struktura toxunur. Mikro və makro iqtisadi səviyyədə texnoloji təzələnmənin zəruriliyi bununla diktə olunur. Müasir mərhələdə bu qanunauyğunluğun təzahürü onunla şərtlənir ki, bütün müəssisələrin yalnız 10-20%-nin texniki səviyyəsi makroiqtisadiyyatın müasir tələblərinə cavab verir. Bu vəziyyəti əyani surətdə respublikanın maşınqayırma kompleksinin təmsalında görmək olar. Araşdırmalardan məlum olur ki, kompleksə daxil olan müəssisələrdəki avadanlıqların böyük əksəriyyəti (32,2%-dən 64,2%-dək) istismar müddəti 5 ildən 10 ilə qədər olanlardır və xidmət müddəti 5 ilə qədər olan avadanlıqlar istehsal vasitələrinin 0,25 hissəsini belə təşkil etmir. Həmin müəssisələrdə avtomatik avadanlıqların xüsusi çəkisi cəmi 2,5% təşkil edir. Maşınqayırma kompleksində dəzgah parkının aşınması da çox yüksəkdir. Əgər bütövlükdə respublika sənayesində 20 ildən yuxarı yaşı olan avadanlıqlar 15% təşkil edirsə, maşınqayırmada bu göstərici 18,6% təşkil edir. Təbii ki, respublikanın maşınqayırma kompleksindəki bu texnoloji gerilik istehsal olunan məhsulların keyfiyyətində və qiymətlərində də əks olunduğuna görə, həmin məhsullar müasir dünya standartlarına cavab vermir və rəqabət qabiliyyətində deyildir. Səmərəliliyi ifadə edən texniki-iqtisadi göstəricilərin aşağı səviyyədə olması isə bu gün respublikanın makroiqtisadi göstəricilərində müsbət meyillərin inkişafını ləngidən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Ölkənin iqtisadi strukturunda maşınqayırma kompleksinin yüksək əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində elmi-texniki tərəqqinin müasir tələblərinə cavab verən maşınqayırma məhsulları istehsal etmək üçün, birinci növbədə, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş maşın və avadanlıqların daha məhsuldar, dünya standartlarına uyğun, mütərəqqi texnologiyaya əsaslanan yeniləri ilə əvəzlənməsi tələb olunur. Bütün bunlar isə böyük məbləğdə investisiya qoyuluşları, dövlət büdcəsindən təxsisatlar tələb edir.

Başqa sözlə, maşınqayırma kompleksinin və ona daxil olan müəssisələrin texniki cəhətdən dəyişdirilməsi və yenidən qurulması üçün Azərbaycan hökuməti özünün investisiya siyasətində əsaslı düzəlişlər etməli, bu məqsədlə nəzərdə tutulan tədbirlərə, o cümlədən struktur dəyişikliklərinə dövlət büdcəsində birbaşa xərclər nəzərdə tutulmalıdır.

Iqtisadi strukturda islahatın həyata keçirilməsi zəruriliyini ifadə edən əsas qanunauyğunluqlardan biri də təmərküzləşmə və ixtisaslaşmanın səviyyəsini səciyyələndirən sahələrin, istehsalatların və komplekslərin nisbəti ilə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, nisbətən yüksək artım templəri olan sahə və komplekslər (məsələn, yanacaq-energetika sənayesi) real təmərküzləşdirilmişdir, aşağı artım templəri olanlar isə (qara metallurgiya, yüngül sənaye və s.) rekonstruksiya və dövlətsizləşdirmə mövqelərindən iqtisadi münasibətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir ki, bu da iqtisadiyyatın ayrı-ayrı bölmələrinə fərqli yanaşmanı nəzərə almaqla, dəyişikliklərin prioritet istiqamətlərini seçməyə imkan verə bilər.

Sosial-iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsindən, struktur böhranının bütün istiqamətləri və təsərrüfat fəaliyyətinin səviyyələri üzrə təzahür xüsusiyyətlərindən çıxış edərək, iqtisadiyyatın strukturuna təsir edə bilən iqtisadi siyasətin istiqamətlərini belə təsnifləşdirmək olar: antiinhisar siyasəti, antiinflasiya, sənaye və elmi-texniki, investisiya və struktur, sosial-regional və xarici iqtisadi, fiskal və kredit-pul siyasətləri. Makroiqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişiklikləri təkrar istehsal proporsiyalarının dinamikasında əks olunan ümumi inkişafın digər obyektiv qanunauyğunluğudur. Tarazlığın pozulması və struktur böhranı iqtisadi tarazlığın təmin edilməsini, milli iqtisadiyyatın artımına yönəldilmiş irəliləyişləri və struktur dəyişikliklərini zərurətə çevirir. Iqtisadi sistemin bütün elementlərini əhatə edən "struktur yenidənqurmasının" həyata keçirilməsi ilə "struktur böhranı" adlanan dövr başa çatır.

Dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində iqtisad elmlərinin və təsərrüfat təcrübəsinin köməyi ilə böhranların yumşaldılması və onlardan çıxmağın sürətləndirilməsi üzrə geniş tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır. Belə təcrübə

ilə tanışlıq və ondan istifadə edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında böhranın aradan qaldırılması proqramının yaradılması üçün çox faydalı olardı.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə daha geniş mənada baxılır, yəni mənafeələr konkret şəraitin olması imkanları ilə əlaqələndirilir. Xarici təcrübədə iqtisadiyyatın struktur dəyişilməsinin iki əsas tərəfi ön plana çəkilir: 1) Azad bazara və əks tənzimləməyə üstünlük verən Amerika yolu (80-ci illərdə Böyük Britaniya da bu yolla getmişdir. Bu, sürəkli və sosial xərclər doğuran, istehsalın səmərəliliyinin artım templərini yavaşından yoldur); 2) Sənaye siyasəti, dövlət tənzimlənməsi və proqnozlaşdırma üsullarına üstünlük verən Yaponiya yolu (Yaponiyanın ardınca artıq 30 ildir ki, Koreya Respublikası da bu yolla gedir).

Adı çəkilən yolların və ölkələrin təcrübəsi Azərbaycan üçün də faydalı ola bilər, lakin burada konkret modeli yox, onun ayrı-ayrı tərəflərini götürmək məqsəduyğundur. Məsələn, yapon iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərdən islahatlaşdırmada mərhələlərin və sistemliliyin qiymətləndirilməsini götürmək olar. Amerikan modeli isə dəyişikliklərin hüquqi əsası baxımından maraqlı ola bilər. Bununla yanaşı, respublikamızın ərazi ölçülərini, milli mentalitetlə bağlı bəzi xüsusiyyətləri və digər amilləri, həmçinin, tipologiyada daha ziddiyyətli sayılan təkrar istehsal səviyyəsini də nəzərə almaq lazımdır.

Iqtisadiyyatın struktur islahatlaşdırılmasında xarici ölkələrin və respublikamızın təcrübəsinin müqayisəli öyrənilməsi ölkə iqtisadiyyatının strukturunda dövlət və özəl sahibkarlığın yerini müəyyənləşdirməyə, onların iqtisadi inkişafın ümumi nəticələrinə, rəqabət mühitinin formalaşmasına təsirini göstərməyə imkan verir. Lakin öz iqtisadiyyatını dəyişərkən, Azərbaycan müəyyən modelləri təqlid etməkdən çəkinməlidir: belə ki, kifayət qədər potensiala malik olmasına baxmayaraq, o, hələ bazar mexanizminin formalaşmasının başlanğıcında durur, ona görə də texnologiyanın müasir dünya səviyyəsinə qaldırılması üçün "iqtisadiyyatda inqilab" deyil, uzunmüddətli təkamül yolu keçməlidir.

Fikrimizcə, dünya təcrübəsini və ölkəmizin reallıqlarını nəzərə alaraq iqtisadiyyatın mövqelərinin və transformasiyasının qiymətləndirilməsi baxımından struktur dəyişikliklərinin aşağıdakı bir sıra ümumi meyllərini qeyd etmək olar:

a) Ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin real qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, sahələrin inkişafının prioritetliyinə yenidən baxılması;

b) Təsərrüfat fəaliyyətinin inhisardan çıxarılması, dövlət və bazar mexanizmlərinin optimal nisbətinin müəyyən edilməsi, müxtəlif istehsal formalarının və iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutan "qarışıq iqtisadiyyat"ın formalaşması;

c) Struktur disproporsiyalarını aradan qaldırma metodu kimi, ayrı-ayrı rayonların iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatının strukturu ilə əlaqələrinin daha da fəallaşdırılması.

Respublika iqtisadiyyatında struktur dəyişmələrinin zəruriliyini və səmərəli struktur formalaşmasının perspektivlərini təhlil etməklə, ümumiləşmiş fikri belə səciyyələndirmək olar: iqtisadiyyatın strukturunun tədqiqi zamanı struktur transformasiyanın qanunauyğunluqları qruplaşdırılmalı və islahatlaşma prinsiplərindən irəli gələn məqsəd və vəzifələr müəyyən edilməlidir. Burada dörd əsas qanunauyğunluq nəzərə alınmalıdır: birincisi, mikro və makrosəviyyədə texnoloji tənzimlənmənin zəruriliyi; ikincisi, iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarında təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif formalarının və islahatlaşmasının müxtəlif metodlarının iqtisadiyyatda uzlaşdırılması; üçüncüsü, iqtisadiyyatın təkrar istehsal sistemində regional siyasətin ərazi strukturu ilə asılılığının təmin edilməsi; dördüncüsü, istehsalın real ictimailəşdirilməsinə uyğun olaraq, iqtisadiyyatın strukturuna təsir tədbirlərinin əlaqələndirilməsi.

Inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin iqtisadi təcrübəsindən çıxış edərək, struktur dəyişmələrini həyata keçirərkən bir sıra mühüm təsirli amilləri ön plana çəkmək lazımdır. O cümlədən: illərlə ölkə iqtisadiyyatında toplanmış daxili disproporsiyaları ləğv etmək və təkrar istehsal zərurətlərini aradan qaldırmaq zərurəti; dünya iqtisadiyyatındakı yeniliklərə və elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə uyğunlaşmaya tələbat və s. Sözsüz ki, hər bir ölkədə bu amillər özünəməxsus tərzdə təzahür edir. Milli iqtisadiyyatın potensialları, sənayenin mövcud vəziyyəti, elmi-texniki inkişaf səviyyəsi imkan verdikdə ölkədə ən qabaqcıl istehsal sahələrinin yaradılması meyl güclü olur. Əksinə, zəif

potensiallara malik olan ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı ləngiyir, geri qalmış, ənənəvi təsərrüfat sahələrinin, xüsusən də aqrar bölmənin inkişafına üstünlük verilir. Dövlətin yeritdiyi struktur dəyişiklikləri siyasəti də bu mövqedən müəyyənləşir.

Böhran şəraiti makroiqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərin aparılmasını zərurətə çevirməklə, iqtisadi strukturun əsaslarının, prioritetlərinin, dəyişilmə istiqamətlərinin müxtəlifliyini doğurur. Bu problemin həlli ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda iqtisadçı alimlərin fikirləri və mövqeləri arasında müxtəlifliyin olduğu nəzərə çarpır. Məsələn, L.I.Abalkinin və onun tərəfdarlarının fikrincə, iqtisadiyyatda struktur yenidənqurmasının həyata keçirilməsindən məqsəd iqtisadiyyatın sosial yönümlü olmasına şərait yaratmaq və milli gəlirdə istehlak payını yüksəltməkdir. Onlar haqlı olaraq elm-texniki tərəqqini (ETT) iqtisadiyyatda baş verəsi olan struktur dəyişmələrinin mühüm amili və məqsədi hesab edirlər. Bu mövqe onunla əsaslandırılır ki, ETT praktiki olaraq iqtisadiyyatın bütün sahə və sferalarında irəliləyişləri təmin etməyə qadirdir. Yəni iqtisadiyyatı sosial yönümlü etmək, bilavasitə insana xidmət şəraitini yaratmaq üçün onun strukturunu köklü dəyişdirmək, səmərəliliyini yüksəltmək, texniki-texnoloji səviyyəsini keyfiyyətcə yeni pilləyə qaldırmaq vacibdir.

Deyilən fikirlərə münasibəti belə ifadə etmək olar ki, struktur dəyişikliklərinin prioritetlərini müəyyənləşdirərkən, özəl mülkiyyətin rabitəsiz, öz-özünə yaranan artımını deyil, aparılmış tədqiqatlar və müvafiq təhlildən çıxış edərək, struktur dəyişikliklərinin qiymətləndirilmə meyarı kimi, müəssisələr arasında, xalq təsərrüfatı kompleksləri arasında, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilmə səviyyələri arasında istehsalın real ictimailəşdirilmə və kooperasiya əlaqələri səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır.

Struktur istiqamətlərində nəzərə alınan bu meyar ayrı-ayrı subyektlərin yersiz dövlət müdaxiləsinə yol verməyən mülkiyyət formalarına və müstəqil təsərrüfat fəaliyyətinə malik olmasına şərait yaradacaqdır.

Təbii resurslarla (xüsusən də neft və qaz ehtiyatları ilə) zəngin olsa da, Azərbaycan iqtisadiyyatında həyata keçirilən struktur dəyişmələri iki əsas məqsədin reallaşmasına şərait yaratmalıdır:

1) Təbii ehtiyatlardan istifadəni minimuma endirə biləcək resursqoruyucu texnologiyanın tətbiq edilməsinə;

2) Ətraf mühiti qoruya bilən və onu sağlamlaşdırmağa imkan yaradan tullantısız texnologiyadan genişmiqyaslı istifadəyə.

Resursqoruyucu texnologiyalara üstünlük verilməsi, onunla bağlı sahələrin inkişaf etdirilməsi makroiqtisadiyyatın maddi-texniki bazasında, istehsal, eləcə də istehlak dairələrində köklü keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb ola bilər, həmçinin gələcəyi olan, ekoloji baxımdan təhlükəsiz istehsalatların yaradılmasının əsaslı təminatına çevrilər. Ümummillə maraqlarda təzahür edən bu məsələlərin həllində dövlətin iştirakı vacibdir. Başqa sözlə, yüksək, ən yeni texnologiyalara əsaslanan sahələrin (məsələn, neft-kimya, biotexnologiya və s.) dövlətin əlində olması məqsədəuyğundur. Belə ki, məhz həmin sahələr daxili bazarın ödənilməsini təmin etmək və məhsul ixracını artırmaq üçün şərait yaratmaq imkanına daha çox malikdirlər. Ən müasir texnologiyalara əsaslanan sahələrin yaradılması böyük kapital tutumlu prosesdir. Respublikanın bugünkü iqtisadi potensialı külli miqdarda pul vəsaiti tələb edən belə sahələrin maliyyələşdirilməsi iqtidarında deyildir. İqtisadiyyatın strukturunda texnoloji təzələnmənin həyata keçirilməsi kapital bazarının formalaşmasını tələb edir. Sabit valyuta ehtiyaclarının yaradılması problemini həll etmək, maliyyə bazarına etimadı gücləndirmək məqsədilə müvafiq bankların məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyətini artırmaq lazımdır. Belə problemlərin həlli isə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini zərurətə virir.

Struktur dəyişikliyi siyasətinin səmərəliliyi müvafiq elm sahələrinin inkişaf səviyyəsi, elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Məlum həqiqətdir ki, müstəqilliyin ilk dövrlərində elm sahələrinə diqqət zəifləmiş, elmi-texniki nailiyyətlərin maliyyələşdirilməsi xeyli azalmışdır. Belə səbəblər respublikanın əsas elmi potensialını xeyli zəiflətməmişdir. Müasir dövrün tələblərini nəzərə alan struktur siyasəti bazar münasibətlərinin inkişafından istifadə edərək

məhz elm vasitəsilə resursqoruyucu və tullantisız istehsallar, yüksək texnologiyaya əsaslanan sahələr yaratmışdır. Elmin köməyi ilə "enerjiqoruyucu" vasitələrini də əldə etmək olar.

Enerji sisteminin iqtisadiyyatda və cəmiyyət həyatının digər sahələrində əvəzsiz rolunu əsas götürən iqtisadçılar struktur dəyişmələrində prioritetin elektroenergetikaya verilməsi ideyasını irəli sürürlər. Həqiqətdir ki, bütün sənaye istehsalı, aqrar bölmədəki müəyyən təsərrüfatlar, tədavül və xidmət sferası elektrik enerjisi olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Deyilənləri əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda yanacaq-xammal sferasını inkişaf etdirmək struktur böhranından çıxmağın əsas istiqamətlərindən biridir. Burada dövlət xammala və enerjiyə olan ictimai tələbatlarla təbii sərvətlərin ictimai istifadə imkanları arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün zəmin yaratmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, makroiqtisadiyyatdakı struktur dəyişmələrinə dövlət müdaxiləsi vacibdir. Başqa sözlə, bu proses dövlətin tənzimləyici və istiqamətverici siyasəti əsasında həyata keçirilməlidir. Dövlətin struktur siyasəti resursqoruyucu və tullantisız texnologiyaların, yüksək texnoloji istehsalların, elm və elektroenergetikanın inkişafına şərait yaratmalıdır. Belə sahələrin fəaliyyətinə nəzarəti əlində cəmləndirməklə, dövlət onların bazara fəal təsirini də çevik tənzimləyə bilər. Yaponiya və Cənubi Koreyanın təcrübəsində sübut olunduğu kimi, struktur dəyişiklikləri, bir tərəfdən, dövlət və bazarın əlaqələndirilməsini, digər tərəfdən isə kiçik və orta biznesin dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Struktur dəyişmələri siyasəti bazar sektoruna da toxunur. İqtisadçıların fikrincə, bazar konyunkturu ilə birbaşa əlaqəli olduğuna görə, istehlak malları istehsal edən sahələr bazar mexanizminin tərkib elementlərinin - tələbin, təklifin, qiymətin və rəqabətin fəaliyyətini mütləq nəzərə almalıdır. Bu baxımdan xalq istehlakı malları və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sektorlara dövlətin müdaxiləsi də məhdud olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın struktur parametrləri onun səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün yeganə meyar ola bilməz. Burada təsərrüfatın sahə quruluşu təkcə daxili son tələblə deyil, həm də xarici iqtisadi əlaqələrlə

müəyyən olunur. Xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirak edən istənilən sahədə dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul istehsal edilərsə, istənilən növ ixtisaslaşma yüksək səmərə verə bilər. Dünyanın bir qrup ölkəsinin, xüsusən də neft xammalı ixracı sahəsində ixtisaslaşmış ərəb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, öz xarici iqtisadi fəaliyyətini səmərəli quran ölkələr üçün müəyyən ixtisaslaşma və iqtisadiyyatın ona müvafiq istehsal strukturu xarakterikdir.

Yaponiyanın, ABŞ-ın, Cənubi Koreyanın və s. ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, emal sənayesinin yüksək texnoloji, elmtutumlu sahələrinin ixtisaslaşmasından böyük səmərə əldə etmək olar. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, struktur dəyişmələrini qiymətləndirən göstəricilər bir-birini şərtləndirməklə, qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərməli və dinamik aspekt daşımalıdır.

Iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən hasilatda həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri idarəetmə mexanizminin, texnologiyanın, istehsalın və əməyin elmi təşkilinin, hasil olunmuş məhsulların reallaşdırılması formalarının fasiləsiz təzələnməsi prosesləri ilə əlaqələndirilməlidir. Müasir iqtisadi struktur o şəraitdə səmərəli ola bilər ki, istehsal amillərinin tərkibinə müntəzəm olaraq innovasiya fəaliyyəti də daxil edilsin. Başqa sözlə, amillərin seçilməsi və onların formalaşması rejiminə görə keyfiyyətcə yeni istehsal tipi yaradılmalıdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi struktur siyasətinin başlıca məqsədi iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltmək, yüksəkliyə və struktur irəliləyişlərinə nail olmaqdır. Respublika iqtisadiyyatında, o cümlədən sənayedə aparılan dəyişikliklərin onun sahə quruluşunu qismən yeniləşdirmişdir. Belə ki, ölkədə aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində sənaye istehsalında 1992-ci ildən başlayaraq davam edən tənəzzül 1997-ci ilin əvvəllərində dayandırılmış, həmin dövrdən 2013-cü ilin əvvəllərinədək sənaye məhsulu istehsalı orta hesabla hər il 3,6% artmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə bir yüksəliş əsasən sənayenin yanacaq sahələri üçün səciyyəvi olmuşdur. Belə ki, məsələn, sənaye istehsalının ümumi strukturunda xam neft və təbii qaz hasilatı 1990-2002-ci illərdə 32,3%-dən 59,3%-ə qədər yüksəlmişsə, sənayenin bir çox digər vacib sahələrində tənəzzül halları müşahidə olunmuşdur: həmin dövrdə maşın və avadanlıqların istehsalı

1,9%-dən 1,3%-ə, toxuculuq sənayesi məhsulları 2,5%-dən 0,55%-ə, qida məhsulları istehsalı 3,7%-dən 3,5%-ə və s. enmişdir. Azərbaycan sənayesindəki belə xüsusi qütbləşmə, xüsusən, maşınqayırma və metal emalı, yüngül və yeyinti sənayesinin xüsusi çəkisinin xeyli aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatına, sənayenin strukturuna, ümumilikdə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə ziyan gətirən meyl kimi qiymətləndirilməlidir. Buna görə də ölkənin milli maraqlarına və iqtisadi təhlükəsizliyinə cavab verən iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin mövcud xüsusiyyətlərini nəzərə alan struktur siyasətinin həyata keçirilməsi ən təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri hesab edilməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, səmərəli struktur siyasətini reallaşdırmaq üçün respublikamızda potensiallar və zəruri şərtlər vardır. Hələlik tam gücü ilə işləməsə də sənayenin demək olar ki, əksər sahələri fəaliyyət göstərir, kifayət qədər xammal bazası, əmək ehtiyatları mövcuddur. Həmçinin, ölkəmizin coğrafi baxımdan əlverişli mövqeyi, istehsal olunmuş məhsulları yaxın ölkələrdə asanlıqla bazara çıxarmaq imkanları sənaye müəssisələrini qısa müddətdə dirçəltmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Fikrimizcə, iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesində az material və enerji tutumlu strukturun yaradılmasına, maşınqayırma sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Yanacaq-energetika kompleksinin respublika iqtisadiyyatında həlledici rolunu nəzərə alaraq, bu sferada struktur dəyişikliklərini sürətləndirmək də olduqca vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yanacaq-energetika sahələrində yeni tədbirləri həyata keçirmək daha asan başa gələ bilər, çünki bu sahə istər əmək resursları, istərsə də istehsal fondları ilə təmin olunması baxımından daha əlverişli vəziyyətdədir.

Əsasən material istehsalı ilə məşğul olan metallurgiya, kimya və neft-kimya sənayələrində də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini yüksək keyfiyyətli və geniş çeşiddə materiallarla təchiz etmək üçün daha səmərəli struktur dəyişiklikləri tələb olunur. Bu zaman aztullantılı, enerjiqoruyucu texnoloji proseslərin, təkrar xammalın tətbiqini, xammal və yanacaqdan səmərəli istifadəni təmin edən strukturun yaradılmasına üstünlük verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycan iqtisadiyyatının canlanması və dirçəlişində aparıcı rol oynaya bilən emalyönümlü müəssisələr və maşınqayırma komplekslərində də struktur dəyişikliklərinin aparılması strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda respublikanın maşınqayırma kompleksi sənayenin ən iri sahələrini əhatə edən 20 yarım sahədən və 200-dən artıq müəssisədən ibarətdir. Bu kompleksdə kifayət qədər metaltutumlu sahələr sayılan kimya və neft-kimya maşınqayırma müəssisələri aparıcı mövqe tutur. Maşınqayırma və metal emalı sənayesinin sahədaxili strukturunda isə şifə maşınqayırma üstünlük təşkil edir. SSRI-nın dağılması ilə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi nəticəsində son illərdə maşınqayırmanın neft-mədən avadanlıqları, kənd təsərrüfatı maşınqayırması kimi aparıcı yarım sahələrində məhsul istehsalının istər natural, istərsə də dəyər ifadəsində azalması müşahidə olunur. Əksinə, daxili bazarda tələbat olan yüngül və yeyinti sənayesi məhsulları istehsalının xüsusi çəkisi artmışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, respublikamızın iqtisadiyyatının strukturunun yaxşılaşdırılması, onun dinamikliyi və çevikliyinə təmin edilməsi üçün, ilk növbədə, sənaye sahələrində struktur dəyişiklikləri aparılmalıdır. Müstəqilliyini, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü Azərbaycan dövləti öz daxili resurslarından - təbii və əmək ehtiyatlarından maksimum səmərə ilə istifadə etməli, öz milli sərvətinə daha məsuliyyətlə yanaşaraq, gələcək inkişafına təminat yaratmalıdır. Respublika, hökuməti dövlətin və xalqın mənafeələrini əks etdirən iqtisadi inkişaf proqramı hazırlamalı və səmərəli struktur siyasətinin həyata keçirilməsinə nail olmalıdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçilməsi, mövcud iqtisadiyyatın yeni əsaslar üzərində təşkil edilməsi Sovetlər dövründə mövcud olan iqtisadiyyatın dağılmaqda olduğu bir şəraitdə baş verdiyi üçün bir çox çətinliklər törədirdi. Belə ki, əvvəl mövcud olmuş iqtisadi əlaqələr sisteminin pozulması təkrar istehsal üçün zəruri olan mənbələrin tapılmasını çətinləşdirməklə yanaşı, yeni əlaqə formalarının yaranması imkanlarını da yox edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan SSRI-nin tərkibində olduğu zaman onun müstəqil milli iqtisadiyyatı olmayıb, onun iqtisadiyyatı ümumittifaq əmək bölgüsü sistemində fəaliyyət göstərüb, iqtisadiyyatın strukturu mərkəzi hökumətin maraqlarına uyğun bir şəkildə formalaşdırılıb. Azərbaycanın müstəqil xarici iqtisadi əlaqələr sistemi olmayıb, sənaye müəssisələrinin 90%-dən çoxu ittifaq tabeliyində olmuşdur. Bütün bu faktlar və qeyri-normal hallar Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçməsi işini mürəkkəbləşdirdi. Buna görə də Azərbaycan iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər etmək üçün onun sovet iqtisadi sistemində formalaşdırılmış və artıq pozulmuş ictimai əmək bölgüsü sistemi tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulmalı, iqtisadiyyatın strukturu yeni tələblər səviyyəsində yenidən formalaşmalı idi. Bunun üçün keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlət bölməsi tamamilə yenidən qurulmalıdır, dövlət mülkiyyəti üzərində inhisarcılığa son qoyulmalıdır.

Iqtisadiyyatın yeni əsaslar üzərində qurulması xalq təsərrüfatının strukturundan, onun vəziyyətindən çox asılıdır. Strukturun vəziyyəti iqtisadi yenidənqurmada güclü bir amil rolunda çıxış edir. Məlumdur ki, Sovetlər dövründə Azərbaycan sənayesinin strukturunda başlıca sahələri ittifaqa məxsus müəssisələr təşkil edirdi ki, onların da əksəriyyəti yanacaq-energetika, kimya, neft-kimya, maşınqayırma, elektronika sənayesi müəssisələri idi.

Azərbaycanda əksər sənaye müəssisələri kənara son məhsul deyil, xammal göndərirdi, bir çox sənaye müəssisələri ittifaqın hərbi-sənaye kompleksləri üçün sifarişlər yerinə yetirirdi. Iqtisadiyyatın infrastrukturu zəif inkişaf etmişdi, xidmət

sferaları sənayenin ümumi səviyyəsindən geri qalırdı. Respublika ərazisində yerləşdirilmiş əsas istehsal sahələrinin öz xammal bazası yox dərəcəsində idi.

Keçid iqtisadiyyatında dövlətin struktur siyasətinin başlıca vəzifəsi həm məcmu təklifin cari tənzimlənməsi, həm də uzunmüddətli iqtisadi artım sərgisində iqtisadiyyatda əmanətlər və investisiyalar axınını birləşdirə bilən maliyyə sisteminin yaradılmasıdır. Bu yığımları səfərbər etmək və onları səmərəli investisiya layihələrinə yönəltmək üçün bank sahəsinin və fond bazarının islahatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində struktur irəliləyişlərinin stimullaşdırılması zəruriyyəti aşağıdakı məqsədlərə yönəldilməlidir:

- elmin ən qabaqcıl nailiyyətləri əsasında formalaşmış yeni sahələrə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı;

- təsərrüfat əlaqələrinin, xüsusilə sahələrarası əlaqələrin son dərəcə mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin daşıyıcısı olan sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması vasitəsilə iqtisadiyyatın sahələrarası strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- iqtisadi infrastruktura sahələrinin inkişafı;

- ərazi problemlərinin həlli üçün iqtisadiyyatın ərazi strukturunun inkişafının tənzimlənməsi.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əgər dövlət qeyd olunan istiqamətlərdə struktur siyasəti yeritməzsə, iqtisadiyyatın strukturunda «zəif vəsilələr» yaranar ki, onlar bütövlükdə iqtisadi-sosial inkişafı ləngidə bilər.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın hansı sahələrinə üstünlük verilməlidir?

Bizə elə gəlir ki, ilkin mərhələdə respublikada ənənəvi sahələrin hesabına zəruri maliyyə resursları yığılmalıdır. Buna kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı: çayçılıq, pambıqçılıq, turizm, neft və neft məhsulları və s. Bununla da müəyyən iqtisadi potensial yaratdıqdan sonra xalq təsərrüfatının digər sahələrinin fəal surətdə yaradılması siyasəti aparılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, elm tutumlu sənaye sahələrinin, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, texniklər, fəhlələr cəlb olunmasını tələb edən istehsal sahələrinin yaradılması da məqsədəuyğundur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı Qanun, 2004
3. Abbasov Ə., Qasimov Ə. «Demokratikləşmə – milli iqtisadiyyatın əsasıdır». Bakı, 2000, s.84
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Azinteqyol, 1998
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.
6. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M., «Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi» Bakı ADİU-nun nəşriyyatı, 2007
7. Əliyev Ü. «Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri» Bakı 2007
8. Əlirzayev Ə.Q. «İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər» Bakı Adiloğlu nəşriyyatı, 2005.
9. Əhmədov M.A. «Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması», Bakı 2003
10. Nuriyev Ə. «regional siyasət və idarəetmə» Bakı 2004
11. «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» V.İ.Kuşlin, dərslik Bakı 2008
12. B.N.Kuzik, V.İ.Kuşlin, B.Yakoveç «Proqnozlaşdırma, tsrateji planlaşdırma və milli proqnozlaşdırma» Moskva «Gkonomiks» 2008
13. A.P.Qradov «Milli iqtisadiyyat» Dərs vəsaiti Bakı 2008
14. «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. I-II kitab ADİU. Bakı 2007
15. Səfərov S. «H.Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: iqtisadiyyat, siyasət, dinamizm+ problemlər, perspektivlər» Bakı 2005
16. Ə.Əlirzayev «Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» Bakı 2010
17. www.azstat.org – Dövlət Statistika Komitəsinin saytı
18. www.maliyye.gov.az – Maliyyə Nazirliyinin saytı
19. www.economy.gov.az – İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin saytı

- 20.«Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi» prof. Allahverdiyev H.B., dos. Qafarov K., dos. Əhmədov Ə.M. Bakı 2012
- 21.“Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi” i.e.d.prof. V.İ.Kuşlinin ümumi redaksiyası altında,2005
22. B.N. Kuzık, V.İ. Kuşlin, B. Yakoveç .”Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma” 2008
- 23.M.A.Əhmədov, A.Hüseyn «İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları» Bakı 2011
- 24.A.C.Hüseyn «Dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı 2011
25. Babayev Ə.P «Milli iqtisadiyyat və milli iqtisadi model» «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, II kitab, «Milli iqtisadi modellər: mahiyyəti, formalaşma xüsusiyyətləri və dünya təcrübəsi», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı,Bakı 2007 , 318 s.
26. Bayramov Ə.I «Uğur modeli: effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması problemləri» ,«Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları,III kitab, «Qloballaşma və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2007 , 286 s.
27. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma.Bakı 2005,s.
28. I.Kərimli, N Süleymanov. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslük Bakı 2000, s. 19-20-50
29. Kəlbiyev Y.A.Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri,Bakı, «Elm»,2005, s.
30. Meybullayev M. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi məsələləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2002, №1-2
31. Meybullayev M.X. «Milli iqtisadi inkişaf modelinin prinsipləri», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, II kitab, «Milli iqtisadi modellər: mahiyyəti,formalaşma xüsusiyyətləri və dünya təcrübəsi», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı,Bakı 2007, 318 s.
32. Milli Bankın hesabatları,2007.
33. Muradov R. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının əmək bazarı problemləri. Bakı, Elm, 2000, s.338.
34. Muradov Ş., İbadov. S. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat. Nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2003, №1, s. 29
35. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002,s.43.

36. Novruzov V. Heydər Əlifevin iqtisadi inkişaf konsepsiyası fəaliyyətdədir. Iqtisadiyyat və həyat curnalı, №1-3, 2002. Səh 69-88
37. Salahov . S.V.Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri.Nurlan nəşr. Bakı 2004
38. Səmədzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcuzəsi. Bakı 2003, 317 s.
39. Səfərov S. Siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı, Azərnəşr, 2000, s.
40. Səfərov S. H.Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: «Iqtisadiyyat, siyasət, dinamizm, problemlər, perspektivlər», Bakı,2005,.....s.
41. Hacıyev Ş. H.«Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, I kitab, «Iqtisad Universiteti» nəşriyyatı,Bakı 2006 , 140 s.
42. Əbdülsəlimzadə Q. Azərbaycan XXI əsrin astanasında. Iqtisadiyyat və həyat, 2000, №7-9, s. 11-14
43. Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, Az.DIU, 2002, s. 420.
44. Əlirzayev Ə.Q. Islahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər.,Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı,2005,s.
45. Əhmədov M.A. «Transformasiya şəraitində Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının konseptual əsasları» , «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları,III kitab,«Qloballaşma və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası»,«Iqtisad Universiteti» nəşriyyatı,Bakı 2007,286 s.
46. Əhmədov M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı 2003, s. 520

Rus dilində

47. Аббасов А., Кулиев Т. Экономика в условиях неопределенности. Баку, «Дом сказки», 2002, 110 с.
48. Бункина А. Национальная экономика. М., Дело, 2002, с.47
49. Васильев В.П.Государственное регулирование национальной экономики, Учебно-методическое пособие, М, УНЦДО, 2002, с.10
50. Гаджиев Ш. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000, с. 137, 124
51. Государственное регулирование экономики под редакцией Морозовой - 2002.
52. Розанова Н.М. Теория отраслевых рыночных структур: опыт французской Республики (Вестник Московского Университета (серия «Экономика»), 1998, №4, стр. 61.
53. Чащенко М.П., Савьенко И.В. Современный этап процесса реструктурирования экономики России: проблемы и тенденции (Вестник

- Московского Университета (серия «Экономика»), 1998, №5, стр. 108-112.
54. Яременко Ю., Узаковя М., Ксенофонтов М. Все тот же вопрос: соответствует ли курс преобразования народно-хозяйственным реальности? (Российский экономический журнал, 1996, №9, стр.9).
 55. Амеден А., Макинтрад Р., Тейлор Л. (США). Политическая экономика развития о стратегии эффективного перехода (Вестник Московского Университета (серия «Экономика»), 1996, №1, стр.8).
 56. Основы теории переходной экономики: вводный курс. Под ред. Е.А.Кленовой и М.Л. Цепурина. Киров, 1996, стр. 143-144.
 57. Курс экономической теории. Под ред. Т.М.Плотницкого. Минск, 1998, стр.207.
 58. Арушевский Л. Проблемы и перспективы народно-хозяйственной структурной перестройки (Российский экономический журнал), 1996, №11-12, стр. 28-29.
 59. Сергеев И.В. Экономика предприятия. Москва, 1998, стр. 33-36.